

Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Erzincan University Journal of Social Sciences Institute

2022-15(1)- E-ISSN-2148-9289

GÜNÜMÜZ BAZI TOPLUM DİNAMİKLERİNİN ORHUN YAZITLARINDAKİ İZLERİ

Traces in Orkhon Inscriptions of Some of Today's Social Dynamics

MEHMET CİHAT ÜSTÜN

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature

mehmetcihatustun@gmail.com

Orcid: 0000-0002-7738-0801

Atf/©: Üstün, Mehmet Cihat (2022). Günümüz Bazı Toplum Dinamiklerinin Orhun Yazıtlarındaki İzleri, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 15, Sayı 1, ss.26-56

Citation/©: Üstün, Mehmet Cihat (2022). Traces in Orkhon Inscriptions of Some of Today's Social Dynamics, *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute*, Year 15, Issue 1, pp.26-56

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü-Article Types : Araştırma/Research
Geliş Tarihi-Received Date : 14.03.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 22.03.2022
Sayfa Numarası-Page Numbers: 26-56
Doi : 10.46790/erzisosbil.1087931

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/Intihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/Intihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

GÜNÜMÜZ BAZI TOPLUM DİNAMİKLERİNİN ORKHUN YAZITLARINDAKİ İZLERİ

Traces in Orkhon Inscriptions of Some of Today's Social Dynamics

Mehmet Cihat ÜSTÜN

Öz:

İnsan sosyal bir varlıktır. Kişiler arası ilişkilerin bir parçası olduğu için böyle bir kimliğe sahip olmuştur. İnsanlar sosyal olmanın gereği olarak bir arada yaşar ve birbirlerini etkileme gayreti içerisinde girerler. Bu etkileşim ve iletişim sürecinde kişisel ve toplumsal anlamda birtakım hak ve kurallar teşekkül etmeye başlar. Toplumun bir parçası olan insanlar artık kendi istek ve iradelerine göre değil; çizilen sınırlar çerçevesinde davranmak ve yaşamak zorunda kalırlar. Böylece her toplum artık kendi milli ve manevi değerleri çerçevesinde kendi fertlerini yetiştirmeye başlar. Toplumun bir parçası konumunda olan insan da aidiyet ruhu ile bu değerler çerçevesinde kendini geliştirme yoluna gider ve bulunduğu topluma kendisini kabul ettirmeye çalışır. Türkler, Tanrı Dağları eteklerinde ilk görüldükleri andan itibaren sosyal bir topluluk olma ve milletleşme yolunda hızlı bir geçiş süreci göstermişlerdir. Türklerin bu sosyal yönünü sözlü geleneklerinden ve yazılı belgelerinden takip etmek mümkündür. Türklerin din, dil, kültür, tarih, siyaset, ekonomi, sosyoloji, demografi, fikir, sanat ve sanat eseri bakımından zengin bir toplumsal birikime sahip olduğu sözlü anlatılarında ve yazılı eserlerinde mevcuttur. Bu toplumsal birikim dile getirilen eserlerin referansında ortaya konulabilir. Biz bu çalışmamızda Türklerin sahip olduğu din, yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü, liyakat, istişare ve maslahat gibi bazı toplumsal dinamiklerin tanıtımını, kavram alanını, günümüzdeki yeri ve işlevini ortaya koyarak bu toplumsal dinamiklerin ilk yazılı belgelerimiz olan Orkhon Yazıtlarındaki varlığı ve kullanımını yazıtlarda geçen satırların referansında tespit etmeye çalışacağız. Bu çalışma sayesinde yukarıda belirttiğimiz bu dinamiklerin Türk toplumunda yüzyıllar öncesinde dahi var olduğunu ve toplum üzerinde bugünkü gibi etkisini hissettirdiğini gözler önüne sermeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Toplum dinamiği, Orkhon Yazıtları, Din, Yasa, Liyakat, İstişare, Maslahat

Abstract:

A human being is a social entity and has such an identity as s/he is a part of interpersonal relations. As a requirement of being social, people live together and try to influence each other. Some personal and social rights and rules begin to form in this interaction and communication process. The people as a part of society act no longer according to their own desire and will and they have to act and live within the boundaries drawn by society. Thus, each society begins to raise its own individuals in accordance with its own national and spiritual values. The human being as a part of the society follows the path of self-development within the framework of these values and tries to be accepted in his/her society. The Turks have shown a rapid transition process towards becoming a social community and becoming a nation since they were first seen in the foothills of the Tengri Mountains. It is possible to see the traces of the Turks' sociability in their oral traditions and written documents. Their oral narratives and written works verify that the Turks have a rich social accumulation in terms of religion, language, culture, history, politics, economy, sociology, demography, ideas, art, and artwork. This social accumulation can be revealed with the reference of the works. In this study, we will try to determine the existence and use of the social dynamics in our first written document, the Orkhon Inscriptions, in the reference of the lines in the inscriptions, by focusing on definition, conceptual field, current place and function of some social dynamics such as religion, adherence to and rule of law, merit, consultation and community benefit which the Turks have. Through this study, we aim to reveal that these social dynamics existed in Turkish society even centuries ago and have had their effect on society as it is today.

Keywords: Social dynamics, Orkhon Inscriptions, Religion, Law, Merit, Consultation, Community benefit

1. GİRİŞ

Tüm canlılar gibi insan da yaşadığı çevrenin bir parçasıdır. Kâinattaki tüm canlılar da nitelik ve yaratılış bakımından farklılıklar göstermektedir. İnsanı diğer canlılardan ayıran en belirgin özellik hiç kuşkusuz sosyal bir varlık olmasıdır. Sosyal bir kimliğe sahip olan insan, çevresini saran varlıklardan soyutlanmış birey değil; aksine çevresindekiler ile ilişki kurabilen ve bunu sürdürebilme gayretinde olan bir özellik taşır. Sosyal olma yönüyle farklılık arz eden insanlar, bu kimliğinin gereği olarak başka insanlara ihtiyaç duyarlar. Böylece, insanlar arasında etkileşim ve iletişim denilen süreç başlamış olur. Bu süreçte ferdi ya da toplumsal anlamda birtakım keskin çizgiler çekilmiş olur. Kişisel hak ve hürriyetler ile toplum huzur ve sükununu teşekkül ettirecek bir takım sosyal kuralların, toplumsal dinamiklerin inşası bu etkileşim süreci içerisinde meydana gelir. Bu noktadan sonra insanlar kendi benlik, istek, ideal, fikir, düşünce ve hedeflerini topluma göre şekillendirmeye başlar. Toplumsal değerlerin, dinî değerlerin ve sosyal yapının insanı şekillendirici bir misyona eriştiği ve bu unsurların insanı derinden etkilediği söylenebilir. Her toplum millî ve manevî değerleri çerçevesinde kendi fertlerini yetiştirmeyi amaçlar. Bu hedef doğrultusunda toplumun bir parçası olma gayreti ve aidiyet ruhu insana resmî ve geleneklere bağlı kurallar sınırlarında hareket etme düşüncesi ve nizamı aşılacaktır.

Türklerin toplumsal bir düzen, işleyiş ve nizama sahip oldukları sözlü anlatılar ve yazılı belgeler ışığında tespit edilebilir. Gerek destanlar, savlar, sagular aracılığıyla gerekse ilk yazılı belgelerimizden itibaren Türk sosyolojisine bağlı değerler somut olarak takip edilebilir.

Biz bu çalışmamızda Türklerin sahip olduğu din, yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü, ehil olma/liyakat, istişare, maslahat gibi bazı toplum dinamiklerinin tanıtımını, günümüzdeki yerini ve işlevini ele alıp inceleyerek bu toplumsal dinamiklerin ilk yazılı belgelerimiz olan Orhun Yazıtlarında ne şekilde işlendiğini ve nasıl bir kullanıma sahip olduğunu yazıtlardaki satırlardan deliller getirerek ortaya koymaya çalışacağız. Bu deliller aracılığıyla yukarıda zikredilen toplumsal dinamiklerin yüzyıllar öncesinde dahi Türk toplum ve devlet geleneği içerisinde varlığını ve etkisini hissettirdiğini gözler önüne sermeye çalışacağız.

2. DİN

Din kavramı için TDK sözlüğünde, “Tanrı’ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet; Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen; İnanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü, kült” (TDK, 2010: 45) şekillerinde üç farklı tanımlama yapılmıştır. Din, bu tanımlamalar içerisinde insanlar tarafından daha çok üstün ve itaat edilmesi gereken bir güç olarak gördükleri Tanrı’ya olan imanlarını, onun iradesi karşısında kendisine duydukları teslimiyetten ötürü yapacakları ibadet ve ritüellerin bütünü ve bu inanç sistemleri çerçevesinde nasıl davranmaları gerektiğini belli bir şekil ve düzene koyan inanış yolu (Ayverdi, 2016: 287) eksenine oturtulmuştur.

Etimolojik tanımlamaları bir tarafa bırakılacak olursa yaratıcı olarak kabul edilen, üstün ve olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan varlık tarafından konulmuş kanunlar bütünü olarak değerlendirilen din, onun yasalarına bağlı bir biçimde yaşantısını şekillendiren insanlara, niçin yaratıldıklarını ve kainattaki varoluş nedenlerini bildirir. Yaratıcı ve nimetlendirici konumunda gördükleri üstün varlığa karşı ritüellerini, inançlarındaki samimiyeti, bağlılıklarını ve ne şekilde ibadet etmeleri gerektiğinin kriterlerini ortaya koyar. Belirli kaidelerle yaşamlarındaki hayat algısını düzenlemeye çalışır.

Tanrı düşüncesine dayalı şekilde toplumsal bir kurum oluşturma gayesi içerisinde olan insanlar, merkeze dini yerleştirme ve dinin sahip olduğu kanun ve ritüellerle kendi yaşamlarını inşa etme yoluna giderler. Böylece insanlar yaşamlarında gerek elde ettikleri kazanımları gerekse yitirdikleri, ulaşamadıkları emellerinin sonucunu inandıkları üstün gücün kendilerine uygun görüp görmemelerinde ararlar. Bu düşünceden hareketle dinin kaynağını “dinin sahibi olan, yaratan, var eden, bağışlayan, yediren, içiren, veren, sunan” varlıkta aramak gerekir. Hak dinler ya da batıl dinler çerçevesinde konuya yaklaştığımızda hak dinler noktasında Hz. Adem’den Hz. Muhammed’e kadar gönderilmiş dinlerin adı “İslam”

(Harman, 2001: 3; Gürbüz, 2019: 43-45) ve İslam diye adlandırılan bu dinin sahibi Allah'tır. Batıl olarak nitelendirilen dinlerde ise Budizm, Hinduizm, Zerdüştlük, Konfüçyanizm, Taoizm vs. ya kurucularının ismiyle adlandırılmıştır ya da yaratıcı olarak görülen olgunun kendisiyle isimlendirilmiştir.

Tarihin tüm evrelerine bakıldığında hangi millet, hangi toplum, hangi grup olursa olsun hak veya batıl dinler çerçevesinde bir disiplin içerisine kendisini yerleştirmiş, o dinin düşünce sistemine kendisini entegre etmiş ve o dinin gereğine uygun davranış modellerini sergileme yoluna gitmiştir. İnsanoğlu; varlığını hissettiği günden itibaren kendi benliğini mutlaka kendi kudretinden çok daha kavi gördüğü, bazen gücünün yetmediği yerde yardım ve aman dileyeceğine inandığı gerek olağanüstü gerekse insanüstü kudrete sahip olduğunu düşündüğü "yaratıcı, verici, onarıcı, yok edici" bir varlığa yönelme, inanma ve çeşitli ritüellerle tapınma gayreti içerisine girmiştir. Böyle insanüstü bir güce sahip varlıktan dileme, isteme ona yalvarma ve onun varlığını yanında hissetme duygusu kişiyi motive eder, bu şekilde kişi kendini tamamlanmış olarak hisseder ve bu durum onun iradesini güçlendirir. Dine olan bağlılık ve dini açıdan olayları görme ve analiz etme hâli insanda maddeye olan bağlılıktan kurtulup manaya doğru giden yolculuğu başlatır. Manaya doğru kat edilen mesafe insanı yaratıcıya yaklaştıracak ve onun emir ve yasaklarının toplamı olan dinî esas ve kaidelere bağlılığının teşkilini sağlayacaktır.

İnanıldığı dinin esasları çerçevesinde düşünmeye başlayan insan fazilet, erdem, ahlak, yükseliş, tatminkarlık konusunda kendisini tekamüle ermiş olarak hisseder. Böyle bir olgunluk seviyesine ulaşmış insanların fert olarak yaşadığı toplumda barış, huzur ve sükunet çerçevesinde bir yaşam modeli ortaya çıkacaktır. Bu vasıfların üzerinde toplandığı liderler ise hükmettiği insanların refahı, huzuru ve terakkisi için çaba sarf edecektir.

Bireysel ya da toplumsal düzlemde insan yaşantısını etkili bir şekilde düzenleyebilecek birtakım kurallara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacı karşılayabilecek tesiri en güçlü iradelerin başında din gelmektedir (Pazarlı, 1993: 37-40). Toplum ve millet hayatının gelişim ve değişiminde; idare ve sevkinde dinî değerlerin kendisini somut olarak ortaya koyduğu açık bir gerçektir. Toplumun ekonomik, kültürel, siyasi, sosyal, mimari ve estetik açıdan gelişiminde dinin açık bir etkisi vardır. Toplumun fertleri ve yönetim kademesinde olanlar bu merkezden hareket ettiklerinde ortaya çıkan somut veriler dinin yansması olarak kabul edilecektir. Toplumun inanç sistemi ve bu inanç sisteminin cami, kilise, havra, tapınak vs. mabetlere yansması, inanç sistemine göre giyim kuşam modellerinin belirlenmesi ve iktisadî hayatın dinin esaslarına göre düzenlenmesi bu durumu net bir şekilde özetlemektedir.

Türk toplumuna dinî inanışlar çerçevesinden bakılacak olursa Türklerin tarih sahnesinde görüldüğü andan itibaren bir inanç sistemine sahip oldukları ve belirli dinin mensubu oldukları kayıtlarda mevcuttur. Türklerin başlangıçtan günümüze kadar Animizm, Totemizm, Dinamizm, Budizm, Kamlık (Şamanizm) ve Gök Tanrı Dini, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık, Musevilik, İslamiyet dinlerine mensup oldukları (Eroğlu ve Kılıç, 2010: 756-762) ve bu dinlerin kaidelerince hayatlarını yönlendirmeye çalıştıkları bilinmektedir.

Din, bir toplumun teşekkülünde değerler mekanizması bağlamında önemli bir yere sahiptir. Din ve dinî inanışlar tarih boyunca Türk toplumunun kültürünü etkileyerek gelişim ve ilerlemesinde kendisini hissettirmiştir. Din eksenli değerlerin, farklı dinlere bağlı olma durumunda bile benzeşen ya da aynı eksende hareket eden düşünce ve durumlarda sürece müdahil olduğunu söyleyebiliriz. Yani zaman içerisinde farklı dinlere mensup olan Türklerin dinî değerlerinde ortak bir yön bulmak mümkündür. Bugün Anadolu ve Rumeli coğrafyasında İslam dinine ait kaide ve değerlerin Türk toplumunu şekillendirmesi bu görüşle ilişkilendirilebilir. Bu durumdan hareketle İslam dininin inanç temellerini oluşturan bazı hususiyetlerin Gök Tanrı inancının hâkim olduğu topraklarda Orhun Yazıtlarında ifade edilmiş olan dinî inançlarla mukayese edilmesi ve bu şekilde iki dinin ortak ve benzeşen değerlerinin ortaya konulması şu üç noktadan hareketle gerçekleştirilebilir:

2.1. Allah'ın Güç, Kudret, Tasarruf Sahibi Olması ve Yetkisinde Olan Şeyleri Kullarına Sunmayı Dilemesi

İslam dininin merkezinde yaratıcı güç konumunda olan Allah'tır. Allah hâkimdir, tek güç ve kudret sahibidir. Kainatın teşekkülünde “kun fe yekun” tasarrufu ona aittir. Zira bu durum Âl-i İmran suresi 47. ayetteⁱⁱ “dedi ki: ‘Rabbim! Bana bir erkek eli değmediği hâlde nasıl çocuğum olur?’ Allah buyurdu: ‘İşte öyle, Allah dilediğini yaratır, bir işin olmasını istedi mi ona sadece ‘ol!’ der, o da olur.’” şeklinde geçmektedir. Yine Allah’ın “kun fe yekun” kudretini En’am Suresi 73. ayette “gökleri ve yeri hak ile yaratan O’dur; bir şeye ‘ol’ dediği gün hemen olur.’” şeklinde görmemiz mümkündür. Bu konudaki ayet örneklerini artırmak imkân dahilindedir.

İslam inancına göre Allah mutlak güç sahibidir. Kainattaki yaratılmış olan her şey ona aittir, mülkün gerçek sahibi O’dur. Yaratılmış olanlara sunulan her türlü nimet ve hak ediş onun izni, dilemesi ve uygun görmesi sonucundadır. Allah’ın dilediğini yapması Kur’an’da şu ayetlerde geçmektedir:

“Allah sizin için kolaylıklar diler; fakat zorluk dilemez. (Bakara 2/185)”

“Allah dileseydi şayet, onlar birbirleriyle savaşmazlardı. Fakat Allah dilediğini yapar. (Bakara 2/253)”

“De ki: ‘Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsın, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdîrsin.’ (Âl-i İmrân 3/26)”

“Şüphesiz Allah, dilediği hükmü verir. (Mâide 5/1)”

“Rabbim ne dilerse onu eksiksiz yapar. (Hûd 11/107)”

“Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar. Allah zalimleri de şaşırır ve Allah dilediğini yapar. (İbrahim 14/27)”

“Allah, iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanları altından ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Şüphesiz Allah dilediğini yapar. (Hac 22/14)”

“Allah kimi alçaltırsa artık onu yükseltecek kimse yoktur. Şüphesiz Allah ne dilerse yapar. (Hac 22/18)”

“Allah ne dilerse onu yaratır. Şüphesiz Allah, her şeye güç yetirendir. (Nûr 24/45)”

“Rabbim dilediğini yaratır ve seçer. İnsanların bu hususta seçme hakkı ve yetkisi yoktur. Allah onların ortak koştuğu şeylerden çok uzak ve pek yücedir. (Kasas 28/68)”

“Dilediği her şeyi dilediği gibi yapan yalnızca O’dur. (Burûc 85/16)”

Görüldüğü üzere Allah’ın kendi tasarrufunda bulunan şeyleri dilemesi durumunda yaratılmış olanlar için tasarruf etmesi, uygun görmesi, lutfetmesi, nasip etmesi ve sunması Kur’an’da pek çok ayette geçmektedir.

Tanrı’nın sonsuz güç sahibi olup her şeye gücünün yettiğine inanan Türkler, Tanrı’yı aynı zamanda evrenin tek hâkimi olarak değerlendirmiş ve yetkinin gücün Tanrı tarafından verildiğine inanmışlardır (Kafesoğlu, 2004: 236). Köktürklerin inanç sisteminin temelinde bulunan Tanrı; emreder, buyurur, lutfeder, esirger, nasip eder ve ihsan eder. Mutlak güç sahibi olan Tanrı’nın bu vasfı Orhun yazıtlarında emretmek, buyurmak, lutfetmek, esirgemek, ihsan etmek anlamlarına gelen “yarlıka-” (Şirin, 2009: 409; Güner, 2013; 1553-1560) fiilinde görülmektedir. Bunu Költigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarındaⁱⁱⁱ şu satırlarda tespit etmek mümkündür:

“T(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)dukın : üçün : öz(i)m : kut(u)m : b(a)r üçün : k(a)ğ(a)n : ol(u)rt(u)m”
“Tanrı lutfettiği için kut’um olduğu için kağan unvanıyla tahta oturdum. (KT-G/9), (BK-K/7)”

“T(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)duk : üçün : ill(i)g(i)g : (e)ls(i)r(e)tm(i)ş : k(a)ğ(a)nl(i)ğ(i)ğ : k(a)ğ(a)ns(i)r(a)tm(i)ş”

“Tanrı lutfettiği için devletli olanı devletsizleştirmiş, kağanı olanı kağansız hale getirmiş. (KT-D/15), (BK-D/13)”

“T(e)ηri : **y(a)rl(t)k(a)**zu : kut(u)m : b(a)r üç(ü)n : ülüg(ü)m : b(a)r üçün : ölt(e)çi : bod(u)n(u)ğ : tirg(ü)rü : ig(i)tt(i)m”

“Tanrı'nın lutfetmesiyle kut sahibi olduğum için, kısmet sahibi olmam sebebiyle ölecek (durumda olan) halkı diriltip besledim. (KT-D/29)”

“T(e)ηri : **y(a)rl(t)k(a)**duk : üç(ü)n : öz(ü)m : ol(u)rtuk(u)ma : tört : bul(u)ηd(a)kı : bod(u)n(u)ğ : itd(i)m : y(a)r(a)td(i)m”

“Tanrı lutfettiği için kendim (kağan olarak) tahta oturduğum zaman dört taraftaki halkları düzene soktum, düzenledim. (BK-K/9)”

Üze : t(e)ηri : (a)sra : y(é)r : **y(a)rl(t)k(a)**duk : üç(ü)n : köz(ü)n : körm(e)dük : kulk(a)k(i)n : (é)ş(i)dm(e)dük : bod(u)n(u)m(i)n : ilg(e)rü : kün : to[ğsıkiηa] : birg(e)rü : [kün ortusın]ka : kur(i)ğ(a)ru : [kün b(a)tsıkiηa : yırğ(a)ru : tün : ortusıηa t(e)gi : kont(u)rt(u)m]”

“Üstte gök aşağıda yer lutfettiği için halkımı göz ile görülmedik kulak ile işitilmedik derecede doğruya doğru gün doğusuna, güneye doğru gün ortasına, batıya doğru gün batısına, kuzeye doğru gece ortasına kadaryerleştirdim. (BK-K/10, 11)”

“T(e)ηri : **y(a)rl(t)k(a)**duk : üçün : kut(u)m : ülüg(ü)m : b(a)r üçün : ölt(e)çi : bod(u)n(u)ğ : t[irg](ü)rü : ig(i)tt(i)m”

“Tanrı lutfettiği için kut (ve) kısmet sahibi olduğum için ölecek (durumdaki) halkı diriltip besledim. (BK-D/23)”

“T(e)ηri : **y(a)rl(t)k(a)**duk üç(ü)n : m(e)n k(a)zg(a)ntuk : üç(ü)n : Türük : bod(u)n : [(a)nça] : k(a)zg(a)nm(i)ş (e)r(i)nç”

“Tanrı lutfettiği için ben [çalışıp] kazandığım için Türk halkı da [böylelikle] kazanmış oldu şüphesiz. (BK-D/33)”

“[Süsi : üç biη] (e)rm(i)ş : biz : (i)ki biη : (e)rt(i)miz : süη(ü)şd(ü)m(i)z : T(e)ηri **y(a)rl(t)k(a)**dı : y(a)ñd(i)m(i)z”

“Ordusu üç bin kişilikmiş, biz iki bin kişiydik, savaştık, Tanrı lutfetti bozguna uğrattık, dağıttık. (T T1 - G/9)”

Yarlık- fiili kullanılmaksızın yazıtların bazı yerlerinde yine Tanrı'nın mutlak kudretinde bulunup da kendi tasarrufu ile yaratılmış olanlara sunduğu, nasip ettiği, verdiği ya da uyguladığı durumlar da söz konusudur. İrade merkezinde olan Tanrı'dır ve onun hükmü ile güç verilir, irade verilir, erk verilir ya da verilmiş olanlar geri alınır. Bunları şu satırlarda tespit etmek mümkündür:

“T(e)ηri : küç : bértük : üç(ü)n : k(a)η(t)m k(a)ğ(a)n : süsi : böri t(e)g : (e)rmış : y(a)ğısı : koñ t(e)g (e)rmış”

“Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibiymiş, düşmanları koyun gibiymiş. (KT-D/12)”

“[T(e)ηri] : küç : bértük : üç(ü)n : (a)nta s(a)nçd(i)m : y(a)ñd(i)m”

“Tanrı güç verdiği için orada muzrakladım, bozguna uğrattım. (BK-D/32, 33)”

“Él bér(i)gme T(e)ηri : Türük : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bo[lmazun téyin özümün ol Tenri] : k(a)ğ(a)n ol(u)rtıd(i) (e)r(i)nç”

“Devlet veren Tanrı Türk halkının adı sanı yok olmasın diye o Tanrı beni kağan [olarak] tahta oturttu şüphesiz. (KT-D/25, 26)”

“T(e)ηri : (a)nça t(e)m(i)ş (e)r(i)nç : k(a)n b(é)rt(i)m : k(a)n(i)η(t)n : kod(u)p : iç(i)kd(i)η : iç(i)kdük üç(ü)n : T(e)ηri : öl t(e)m(i)ş (e)r(i)nç”

“Tanrı şöyle demiş şüphesiz 'han verdim hanımı bırakıp bağımlı oldum' bağımlı olduğu için Tanrı 'öl' demiş şüphesiz (T T1/B-2, 3)”

“(A)nta kisre : T(e)ηri : bil(i)g b(é)rtük üç(ü)n : öz(ü)m ök : k(a)ğ(a)n kışd(i)m”

“Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için [onu] ben kendim bizzat kağan yaptım. (T T1 -B/6)”

Görüldüğü üzere ihtiyaç duyulan gücü verme, sunma veya temin etme makamı Tanrı’dır. Tanrı güç verdiği için kağan ve emrindeki askerler muktedir olabilmekte, Tanrı güç verdiği için mücadele edilen kişi ya da topluluklar bozguna uğratılabilmektedir. Yine bir millete devlet veren Tanrı, o milletin adının yok olmaması için kendi tasarrufuyla kağan tayin etmektedir. Devletli, kağanlı olan Türk ulusu için kağanını bırakıp başka milletlere bağımlı olması sebebiyle “öl” emrini verme gücü ve yetkisi yine bizzat Tanrının tasarrufundadır. Devleti yönetmek ve idare etmek için kağanın ve kağanı yönlendiren sözcü ve danışmanların ihtiyaç duyduğu bilgi, akıl ve tecrübenin kaynağını yine Tanrı’da bulmak mümkündür.

İslam dininin anayasası hükmünde olan, tüm emir ve yasaklarını içinde barındıran ve Allah’ın yarattığı kullarıyla adeta irtibata geçtiği Kur’an-ı Kerim’de geçen ayetlerdeki yaratıcının tasarruf etme, uygun görme, lutfetme, nasip etme ve sunma gibi nitelikleri Orhun yazıtlarında Gök Tanrı’nın yarlıkaması, güç, bilgi ve akıl vermesi ya da verdiği iradeyi, erki geri almasıyla^{iv} kıyaslandığında iki durumun birbiriyle işleyiş ve anlayış bakımından örtüştüğü tespit edilmiş olacaktır.

2.2. Yer Gök ve İkisi Arasındakilerin Yaratılması

Allah’ın dünya ile ilişkilendirilemeyen mahiyette *zati*; varlığı zorunlu olan ve kesin gerçekleşecek olan nitelikte *subuti* olmak üzere sıfatlara sahip olduğu bilinmektedir. Allah’ın subuti sıfatlarından birisi de tekvin (yaratma) sıfatıdır. Arapça “kevn” sülasi kökünden tef’îl kalıbıyla oluşturulan *tekvin* ifadesi^v Türk Dil Kurumu sözlüğünde *oluşturma, var etme, yaratma, yaratış* (TDK, 2010: 2308) şeklinde tanımlanmaktadır. Dinî kaynaklara göre *yoktan var etmek, icat etmek, yaratmak, vücuda getirmek, varlık ve şekil vermek* (Çağrı, 2013: 325) şeklinde açıklanmaktadır. Bu tanımlamalardan hareketle tekvin fiilimsisine Allah’ın yerde ve gökte bulunan evren içerisinde kendisine yer etmiş canlı ya da cansız tüm varlıkların yaratıcısı olduğu anlamını yükleyebiliriz.

Allah’ın yaratma niteliği ve tekvin sıfatının işleyiş dönüşmesi Kur’an’da pek çok ayette geçmektedir. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

“*And olsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik. (A’raf 7/11)*”

“*Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de Allah’a mahsustur. (A’raf 7/54)*”

“*And olsun biz, sizin üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratmaktan habersiz değiliz (Mü’minûn 23/17)*”

“*Göklerde ve yerde bulunan herkes, Allah’tan ister. O, her an yaratma hâlinindedir. (Rahman 55/29)*”

Evrenin yaratılışı tesadüfi değil; nizamaya uygun bir silsilenin takibiyle gerçekleşmiştir. Bu duruma “*Biz; gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları şüphesiz yerli yerince ve belli bir süre için yarattık.*” şeklinde geçen Ahkâf suresi 3. ayeti delil olarak gösterebiliriz. Ayette bahsedilen yerli yerince ifadesi belli bir sıra ve düzenin takibiyle evrenin yaratıldığını düşündürmektedir. Günümüzde yapılan ilmi çalışmalar öncelikle büyük patlamanın gerçekleştiğini onu takiben gaz ve duman bulutlarının oluştuğunu, ardından ilk galaksiler ile güneş sisteminin meydana geldiğini ve en sonunda dünyanın yaratıldığını ortaya koyarak Ahkâf suresi 3. ayetin adeta somut bir görünümü olmuştur. Allah’ın evreni belirli bir süre, düzen ve nizamaya uygun bir şekilde yarattığı gerçeği yine Kur’an’da şu ayetlerde geçmektedir:

“*O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi. (Bakara 2/29)*”

“*O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, arş’ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır. (Hûd 11/7)*”

“*And olsun biz; gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. (Kâf 50/38)*”

“*Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık. (Kamer 54/49)*”

“Biz; yeryüzünü bir döşek, dağları da (yeryüzünü denge hâlinde tutan) kazıklar yapmadık mı? (Nebe 78/6-7)”

Evrenin yaratılmasında dikkat çeken husus yer, gök ve bu ikisi arasındakilerin yaratılmasından bahsedilmesidir. Yerin yaratılması dağların direk olarak kullanılması, göğün yedi kat inşa edilmesi ve bu ikisi arasında bulunan canlı ya da cansız tüm varlıkların Allah'ın yaratma kudretinin sonucu olarak meydana gelmesi belli bir sıra ve düzenin sonucudur. Bu düzen ve sıralama Kur'an'da Enbiyâ suresi 30. ayette “İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir hâlde iken bizim onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?” şeklinde geçmektedir.

Gök, yer ve ikisi arasında yaratılmış olanlar ifadesi Kur'an-ı Kerim'in şu ayetlerinde tespit edilmiştir:

“Göklerde, yerde ve ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah'a aittir. (Mâide 5/17)”

“[O, Allah] göklerin, yerin ve ikisi arasındaki şeylerin Rabbidir. (Meryem 19/65)”

“Göklerde, yerde ve ikisi arasında bulunan şeyler ile toprağın altında olanlar hep Allah'ındır. (Tâ-Hâ 20/6)”

“O; göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir. (Şu'arâ 26/24)”

“Yahut göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların hükümranlığı onların elinde midir? (Sâd 38/10)”

“Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık. (Sâd 38/27)”

“Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi (olan Allah) üstündür, çok bağışlayıcıdır. (Sâd 38/66)”

“And olsun biz; gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. (Kâf 50/38)”

Köktürklerin inanç sistemi çerçevesinde dünyanın dört kattan oluştuğunu ve bunların gök, kağan, insanlar ve yer şeklinde sıralandığını Orhun yazıtlarından edinmemiz mümkündür. Tanrı önce göğü, sonra yeri, daha sonra bu ikisi arasındaki varlıkları yaratmış ve en sonunda insanları yönetmesi için de kağanı yönetici olarak tayin etmiştir. Böylece gök, kağan, insanlar ve yer katmanları teşekkül etmiştir. Bu durum Köktürklerin âlemi yaratan bir gücün varlığına inandıklarını ortaya koymaktadır. Zira onlara göre Tanrı'nın lutfetmesi, buyurması, güç vermesi ya da verdiği iradeyi, erki geri alması onun tasarrufundadır. Türklerin anlayışına göre var etme (yaratma) ve yok etme (ortadan kaldırma) gücü Tanrı'nın erk sınırları içerisindedir. Tanrı'nın yarattığı varlıklara bazı nitelikler vererek onları imtihan ettiğine inanan Türkler, bu imtihan neticesinde Tanrı'nın bir ödül ya da cezalandırma yoluna gideceğine inanırlar. (Akcan, 2020: 307-309). Böyle bir gücü ve yetkiyi elinde bulundurduğuna inanılan Tanrı'nın göğü, yeri ve ikisi arasındakileri yaratmış olmasından da şüphe duymazlar.

Göğün, yerin ve ikisi arasında var olanların Tanrı kudretiyle yaratıldığına dair Köktürkler tarafından duyulan inancın izlerini Költigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında şu satırlarda görmekteyiz:

“Üze kök : t(e)ŋri : (a)ŋra : y(a)ğ(i)z : y(e)r : k(i)l(i)ntukda : (é)kin (a)ra : kişi : oğlı : kıl(i)nmış”
“Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. (KT-D/1), (BK-D/2)”

Bu satırlarda kullanılan *kılın-* fiili edilgen bir yapıdadır ve cümleye başkası tarafından yapılma anlamı katmaktadır. Dolayısıyla Köktürkler yaratma anlamına gelen *kıl-* fiilini açık bir şekilde Tanrı'nın güç sınırları içerisinde görmektedirler. İslam anlayışında Allah'ın sahip olduğu tekvin sıfatı ile Gök Tanrı inancında Tanrı'nın sahip olduğu yaratma gücü anlamına gelen *kıl-* fiilinin birbiriyle benzerlik göstermesi; gök, yer ve ikisi arasında bulunan varlıkların hem İslam dininde ve hem Gök Tanrı inancında belli bir sıra ve düzene göre yaratılmış olması yaratma sıfatı çerçevesinde Allah'ın sıfatı ile Gök Tanrı'nın niteliklerinin birbiriyle benzerlik taşıdığını ortaya koymaktadır.

Kendi inanç sisteminde *gök, yer ve ikisi arasında yaratılmış olanlar* ifadesini İslam dininin kutsal kitabında birçok ayette açık bir şekilde gören Türklerin ilerleyen zaman diliminde İslam'a bir yakınlık duymalarında ve İslam'ı din olarak tercih etmelerinde bu benzerlik ve yakınlık arz eden durumun yegane değil ama önemli ve etkileyici bir sebep olduğunu düşünmekteyiz.

2.3. Fenâ (Yok olma) ve Bekâ (Sonsuzluk)

Fena kavramı, sözlüklerde genellikle *geçici olmak, yok olmak, ölmek* (Kara, 1995: 333) şeklinde anlamlandırılmaktadır. Daha geniş bir tanımlama ile *kalıcı olamamak, bir sona maruz kalmak, varlığını koruyamamak, tükenmek, yaşlanma hâli, ölmek, varlığını sürdürme ya da devamlılığın tam tersi* (Hıra, 2014: 171) şeklinde ifade edilebilir. Sözcüğün anlamından hareket edilecek olursa *fenâ* bir başka deyişle fanilik kavramının yaratılmış olanların takdir edilen zaman dilimine kadar varlıklarını sürdürmeleri ve tayin edilen zaman gelip çattığında yok olma, ortadan kalkma, varlığını kaybetme ve sahip olduğu niteliklerin elden çıkması şeklinde bir anlam mahiyetine ulaşabileceği dile getirilebilir. Bu noktada üzerinde durulması gereken şudur ki *fenâ* ya da fanilik yaratılmış olanların muhatap olduğu bir durumdur. En küçük nesneden uçsuz bucaksız evrene kadar yaratılmışlık vasfını üzerinde taşıyan her şey takdir edilen zaman eriştiğinde fitratı gereği yok olmaya, bitmeye, sona ermeye mahkumdur.

“Bekâ” *kalıcılık, ölmezlik, ebediyet* şeklinde bir anlam ihtiva etmektedir. Sözlükte “*sebat ve devam etmek, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitmek, kalıcılık, bulunduğu hâlde devamlı kalma*” (MEB, 1995: 285) anlamına gelen *bekâ*, dinî terim olarak ele alınırsa Allah'ın varlığına hiç yer ve şartta herhangi bir zarar, ziyan ve yok oluşun erişemeyeceği mânasına ulaşılır. (Yurdağür, 1992: 359). *Bekâ* ihtiva ettiği anlam özelliği ile faniliğin tam tersine yaratıcı konumunda olan varlıkla ilişkilendirilen bir sözcüktür. Mantık dahilinde düşünüldüğünde yaratılmış olanların yok olacağı fikri bu yaratılmış olanları var eden, vücuda getiren gücün ebedî olacağı sonucunu bizde uyandırır. İslam inancında *bekâ* sıfatı yalnız Allah'a hasredilir. Ölümsüz ve değişime maruz kalmayacak varlığın Allah olması sonsuzluğa erişme vasfının da kendisinde toplanmasına işaret etmektedir. O vakit Allah'tan başka hiçbir varlık sonsuz ve değişimsiz değildir. Allah ezelîdir. Kendisinden önce yaratılmış olan hiçbir şey mevcut değildir. Allah ebedidir. Tüm yaratılmış olanlar yok olduğunda o yine varlığını sürdürecektir. Dolayısıyla onun varlığının başlangıç noktası olmadığı gibi varlığının sona erme, tükenme ve yok olma gibi bir duruma maruz kalması da söz konusu olamaz.

Fenâ ve *bekâ* kavramları her şey zıddıyla maruftur anlayışının bir sonucu olarak genellikle birlikte kullanılmışlardır. *Fenâ* sözcüğü Kur'an-ı Kerim'de takdir edilen zamanda varlığı yok olacak varlıklar için kullanılırken; *bekâ* ezelden beri var olan ve varlığı hiçbir zaman kesintiye uğramayacak olan Allah için kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de yaratılmış olanların yok olacağını; varlığı sonsuz olan Allah'ın ebedî olduğunu içeren birçok ayet mevcuttur. Bunlardan birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

➤ Fenâ kavramını içeren ayetler

“*Ecelleri geldiği zaman onlar ne bir saat geri kalabilirler ne de öne geçebilirler. (Nahl 12/61)*”

“*Her nefis mutlaka ölümü tadacaktır. Sonra da bizim huzurumuza döndürüleceksiniz. (Ankebut 29/57)*”

“*De ki: ‘Sizin için tayin edilen ölüm meleği sizi öldürecek, sonra da Rabbinizin huzuruna çıkarılacaksınız.’ (Secde 32/11)*”

“*Rasulüm! Gerçek şu ki sen de öleceksin, onlar da ölecekler. (Zümer 39/30)*”

“*Aranızda ölümü şaşmaz bir plan doğrultusunda takdir eden biziz. Sizi öldürmemize engel olabilecek hiçbir güç yoktur. (Vâkı'a 56/60)*”

“*Şimdi sen onlardan geriye kalan bir kimse görebiliyor musun? (Hâkka 69/8)*”

➤ Bekâ kavramını içeren ayetler

“*Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı baki kalacak. (Rahman 55/27)*”

“O [Allah] ilktir, sondur, zahirdir, bätındır. O [Allah], her şeyi bilendir. (Hadîd 57/3)”

“Ölümsüz ve daima diri olan Allah'a güvenip dayan. (Furkan 25/58)”

“Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma! Allah'tan başka tanrı yoktur. Allah'ın zatından başka her şey yok olacaktır. (Kasas 28/88)”

Türklerde var olmayı işaret eden *yaşam* ve yok olmayı işaret eden *ölüm* anlayışına bakacak olursak göçebe bir hayat tarzı benimseyen, avcılık ve toplayıcılıkla geçimini temin eden ve savaşçı bir kimliğe sahip olan Türkler yaşamları boyunca içinde ölüm ihtimalini barındıran hâllerle karşılaşmışlardır. Arapça ruh ve Farsça cân kelimesine kendi dillerinde “tın” karşılığını üreten Türkler, ölümü “tın”ın bedenden çıkması şeklinde değerlendirmişlerdir. Daha çok hastalık sonucunda ölümün gerçekleşeceğine inanan Türkler, ölmeme arzusunda olmuşlarsa (Ersoy, 2002: 87) da ölüme karşı bir direniş oluşturmak yerine onu kabul etme yolunu seçmişlerdir (Onay, 2013: 235). Türkler ölümü yaşamın bir parçası olarak görmüş ve ölümü bir yok oluş değil bir yer değiştirme olarak değerlendirmişlerdir (Yılmaz, 2016: 251). Bu yaklaşım adeta yaratılanların yok olmasına; yaratıcının ise sonsuzluğuna itaat etmenin göstergesidir. Ebedî olmanın Tanrı'ya ve yok olmanın insanoğluna ait bir nitelik olduğunun en güzel ifadesini Költigin Yazıtında şu satırda görmek mümkündür:

“Öd T(e)ñri : y(a)s(a)r : kişi oğlu : kop : ölg(e)li : törüm(i)ş”

“Zamanı Tanrı tayin eder, insan oğlu hep ölmek için yaratılmış” (KT-K/10)

Bu satırlardan anlaşılacağı üzere Tanrı yaratılmış olan her şeyin üstündedir ve her şey onun iradesinde şekillenmektedir. Zamanı ve yaşananları Tanrı idare eder, gerçekleşecek ya da gerçekleşmesi muhtemel her şeyi Tanrı tayin eder. Tanrı'nın yarattığı ve şekil verdiği varlıklardan birisi olan insanoğlu ise fitrat gereği ölümlü bir nitelik taşır. Yani yaratılarak bir varlık elde eden insanoğlu Tanrı'nın emriyle bu varlığını kaybetme zorunluluğuyla karşı karşıyadır ve bu zorunluluk Köktürklerin kabul edip benimsedikleri ve itaat ettikleri bir gerçektir. Zira onlara göre insanoğlu ölümlü; Tanrı ise sonsuzluk ekseni üzerinde zamanı tayin edici bir özellik taşır.

İslam inancında yaratılmış olanların yok olma; yaratıcının sonsuz olma niteliği Orhun yazıtlarında zamanı Tanrı düzene sokar insan oğlu yok olma ile muhataptır ifadesiyle birebir örtüşmektedir. Bu yaklaşım Gök Tanrı inancına mensup Türklerin İslam dinine ait yaşam ve ölüm anlayışına yabancı olmadığını ortaya koymaktadır. Gök Tanrı inancının ilkelerini İslam dininin temelini teşkil eden Kur'an-ı Kerim ayetlerinde görmeleri Türkler için İslam'a girmeyi, İslam dinini benimsemeyi kolaylaştırmıştır.

3. YASALARA BAĞLILIK VE YASALARIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Yasa sözcüğü etimoloji sözlüklerinde “*olayların gelişimi esnasında normal seyrin dışına müsaade etmeyen, değişiklik içermeyen ve zorunluluk barındıran kural*” (Gülensoy, 2011: 1079), “*kanun*” (Nişanyan, 2018: 931); şeklinde tanımlanmış ve Moğolca *casa* şeklinden c > y değişimiyle Türk diline aktarılmıştır. Türkçe sözlüklerde yaygın olarak “*devletin yasama organları tarafından konulan ve uyulması gereken kurallar bütünü, kanun*” (TDK, 2010: 2542) şeklinde tanımlanan yasa, hukuksal anlamda tertip edilmiş olan kuralların kendisini işaret etmektedir. Tarih boyunca kanun yapma yetkisine sahip kişi ya da kurumlarca düzenlenmiş olan yasalar, sivil vatandaşın ya da kurumların haklarını korumayı ve bunları belirli sınırlar dahilinde tanzim etmeyi amaçlamışlardır.

Türklerde hukuk/yasa terimlerinin anlam ve işlevini Eski Türkçede kullanılan ve günümüzde varlığını *tüzük* ifadesinde sürdüren *tüz*- “düzenlemek, düzeltmek, tesviye etmek” (Bayat ve Aliyeva Çınar, 2020: 229) fiilinde bulmak mümkündür. Bu anlam çerçevesinde *tüz*, *tüz-*, *tüzel-*, *tüzük*, *tüzül-* sözcükleri ilişkileri hukuksal zeminde belirli bir düzene sokmak, düzeltmek anlamında Eski Türk yazıtlarında kullanılmıştır. Böyle bir kullanımı “*bu yerde olurup Tabğaç bodun birle tüzültüm*”; “*bu yerde hüküm sürüp Çin halkı ile ilişkileri düzelttim*. (KT-G/4-5)” cümlesinde tespit edebiliriz.

Eski Türk devletlerinde devlet hayatını ve sosyal hayatı düzenleyen kural ve kanunlara *törü* (töre) denilmekteydi. O dönemlerde hukuk kurallarının teşekkül etmesini sağlayan halk, kurultay veya toy ve Han törü için temel kaynak niteliği taşımaktaydı (Seyitdanlıoğlu, 2009: 7). Bu temel kaynaklardan halk, kendi yaşantısının kuşaklar arası geçişi sonucu gelenekselleşmiş yasaların teşkilini gerçekleştirirken kurultay alınan kararlar sonucunda yasaların oluşumunu sağlar. Bağımsız yasa yapma yetkisine sahip olan Kağan ise halkına hesap vermesi gerektiğinin farkında olduğu için töreyü kendi şartlarını dikkate alarak yapmaz. Türk devlet geleneğinde Tanrı'dan kut yetkisi alan kağan; hukuk, felsefe, siyaset, ahlak, din ve sosyal hayatla ilgili disiplinleri içinde barındıran *törü*ü icra ederek yani yasaları tanzim ederek bağımsız ve güçlü devlet kuracağına inanmıştır (Saltuklu, 2019: 5-6). Devlet kurmak, kurulan devleti geliştirmek ve güçlendirmek, güçlü devletin devamlılığını sağlamak törenün gücü ile paralellik arz etmektedir. Eski Türklerde töresiz bir devletin yaşayamayacağına olan inançtan dolayı töre kağandan bile üstün tutulmuştur. Töre kazanma hususu, törenin devleti inşa edebileceği fikriyatı çerçevesinde kabul edilebilir bir anlayış olarak değerlendirilirken; töre kaybetme, devletin yok olması mahiyetini taşıdığı için kesinlikle uygun görülebilecek bir husus değildir (Uğurlu ve Yılmaz, 2011: 956). Zira töre çerçevesinde/yasalarla yönetilen bir devlet geleneğine inanan Türkler, bu yasalar sayesinde devletin varlığını sürdüreceğine kanaat getirmişlerdir.

Türklerin hukuk sistemine bakıldığında yasaların iki yönde teşekkül etmiş olduğu görülür. Bunlardan ilki devlet yetkililerinin koymuş oldukları resmî yasalar diğeri ise sosyolojik gelişim ve değişim çerçevesinde geleneklere bağlı olarak oluşturulmuş olan toplumsal normlardır. Bu da bize Türk toplumunda hukuksal törelerin dışında, kökenini dinî konulardan alan ve ahlaki içerikler taşıyan törelerin de var olduğuna işaret etmektedir. Resmî yönden ve toplumsal normlar çerçevesinde teşekkül etmiş olan ve töre ismiyle adlandırılan yasalar, eski Türklerle atalarından intikal eden bir miras niteliği taşımaktadır (Saltuklu, 2019: 6).

Türk hukuk sistemi ile ilgili bugün elimizde var olan en önemli kaynaklardan birisi Hun devrinden itibaren resmî ya da geleneklere dayalı bir şekilde teşekkül etmiş olan Turfan Uygurlarına ait 13-14. yüzyıllardan kalma hukuk belgeleridir. Bu belgelerde Uygurların yüzyıllarca bir arada yaşadığı Çinlilerin ve Moğolların etkisi görülmektedir. Bir bakıma Çin ve Moğol unsurlarıyla kendi kültürlerini harmanlamak suretiyle Türkler kendilerine özgü bir hukuk sistemi geliştirmişlerdir (Özyetkin, 2011: 338-339). Hukuki zeminde oluşturulan bu ortak payda, bugün kullandığımız ve kökeni Moğol diline ait olan *yasa*, *yasama*, *yarlık*, *yargı*, *yargılama*, *yargıç* gibi hukuksal terimlerin dilimize girmesine neden olmuştur.

Tanrı'dan kut yetkisi olarak iktidar ve irade sahibi olan hakan (Koca, 2016: 92) devletin birliği içinde halkın sorumluluğunu üstlenmek, devletin başında bulunarak hukuki yönden halkın problemlerine hakkaniyet ölçüsünde çözüm getirmek ve devletini korumak (Doğan ve İnankul, 2021: 95) şeklinde hizmete talip olmuş demektir. Hizmete talip olan hakan için Tanrı'dan alınan kut yetkisi faziletin, erdem, gücün, seçilmişliğin hakanda toplanmış olduğunun bir göstergesidir. Tanrı kağana kut yetkisi vererek onu seçer. Yasa yapmak ya da toplumsal hayatı tanzim etmek Tanrı tarafından gerçekleştirilen bir iş değildir. Yasa yapmak yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi kağanın sorumluluğundadır. Yasalar, hesap verebilme hassasiyeti dikkate alınarak kağan tarafından tanzim edilir; buyruğunda olanlarla birlikte toplanan meclislerde oluşturulur ve gelenekselleşmiş yollarla halk tarafından gerçekleştirilir.

Türk töresine göre; devletin birliğini beraberliğini tesis etmek, muhafaza etmek ve sürdürmek kağanın en temel görevlerinden biri hatta başta gelenidir. Eski Türk töresinde ekonomik anlamda gelişmişliğin, adaletin ve toplum felahının sağlanmasında devletin yönetiminden sorumlu olan kağana çok büyük sorumluluklar düşmektedir. (Demirel, 2017: 432). İyi bir devlet yöneticisi için en büyük ve ayrıcalıklı nitelik yasalar tanzim edip toplum düzenini sağlamaktır. Bu noktada hakan Tanrı'dan kendisine verilen hizmet yetkisini yasalar aracılığıyla icra ederken aynı zamanda adaleti de payidar eyer. Böylece töre mahiyetine uygun olarak icra edilmiş olur. Yasalara ve töreye bağlılık tarih boyunca güçlü Türk devletlerinin kurulmasına kaynaklık etmiştir. Bu gücün bir yansıması olarak Türkler, eriştikleri her yerde istila ve sömürüden uzak bir anlayış benimsemişler ve toplumsal düzeni tesis etme, huzur ve barış

ortamı oluşturma gayreti içerisinde olmuşlardır. Eğer töriye uyulmazsa o vakit toplumda meydana gelecek huzursuzluk ve bozulmalar, felaket ve dağılmalar Tanrı'nın kağandan kut yetkisini geri almasıyla^{vi} sonuçlanır.

Adı *tüz*, *tüzül-*, *tüzük*, *törü*, *töre*, *yasa* ya da *hukuk kuralları* şeklinde zaman ve devir içerisinde değişmiş olsa da Türk devlet geleneği içerisinde yasalara bağlılık ve yasalar uyarınca toplum düzenini sağlamak ve devletin bekasını korumak devlet yöneticilerinin temel görevi olmuştur. Bu temel görev icra edilirken hak ve hürriyetler fertlere adil bir şekilde teslim edilmiştir. Devlet yöneticisi için adaleti tesis etmek halka bir lütufta bulunmak değil; yasalar çerçevesinde temel görevini yerine getirmek anlamını taşımaktadır. İslam öncesi ve İslam sonrası kaynaklarda devletin varlığının adaletin tecelli ettirilmesiyle, devletin meşruiyetinin ise töre diye adlandırılan yasalara dayandırılmasıyla mümkün olacağı özellikle işaret edilmiştir (Göktürk, 2020: 1088). Yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü anlayışı ilk Türk devleti olan Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan silsilede hiç değişmeden usulüne uygun bir şekilde anlaşılmış ve uygulanmıştır.

Költigin ve Bilge Kağan yazıtları yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü çerçevesinde incelendiğinde şu satırların tespiti mümkün olacaktır:

“*Kişi : oğlın(a) : üye : (e)çüm (a)pam : Bum(i)n K(a)ğ(a)n : İst(e)m(i) : K(a)ğ(a)n : ol(u)r(m)iş : ol(u)r(u)p(a)n : Türük : bod(u)nuy : ilin : tör[üs]in : tuta : bér(m)iş : iti : bér(m)iş*”

“*İnsan oğullarının üzerine atalarım dedelerim Bumin Kağan İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturarak Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. (KT-D/1), (BK-D/3)*”

“*B(e)gl(e)ri yime : bod(u)nı y(i)me : tüz (e)rm(i)ş : (a)nı için : il(i)g : (a)nça tutm(i)ş : (e)r(i)nç : il(i)g tut(u)p : törüg : itm(i)ş*”

“*Beyleri de milleti de uyumlu imiş. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz, devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (KT-D/3)*”

“*Y(é)ti yüz (e)r : bol(u)p : (e)ls(i)r(e)m(i)ş : k(a)ğ(a)n s(i)r(a)m(i)ş : bod(u)n(u)ğ : küñ(e)dm(i)ş : kul(a)dm(i)ş : bod(u)n(u)ğ : Türük : törüsin : içğ(i)n(m)iş : bod(u)n(u)ğ : (e)çüm (a)pam : törüsinçe : y(a)r(a)tm(i)ş : boşğurm(i)ş*”

“*Yedi yüz er olunca devletini kaybetmiş; kağanını kaybetmiş milleti cariye olmuş, kul olmuş milleti; Türk yasalarını bırakmış olan milleti atalarımın yasalarına göre örgütlemiş, yetiştirmiş. (KT-D/13), (BK-D/11, 12)*”

“*[Kağan kağan ança ilig] : törüg : k(a)zg(a)n(i)p : uça : b(a)rm(i)ş : k(a)ñ(i)m : k(a)ğ(a)nka : b(a)şl(a)yu : b(a)z k(a)ğ(a)n(i)ğ : b(a)lb(a)l : tik(m)iş : ol törüde : üye : (e)çim k(a)ğ(a)n : ol(u)rtı*”

“*Babam kağan öylece devleti kurup yasaları koyup vefat etmiş. Babam kağan için (amcam kağan) önce Baz Kağanı balbal olarak dikmişler. O zamanki yasaya göre amcam kağan olarak tahta çıktı. (KT-D/15, 16, 17)*”

“*K(a)ñ(i)m [kağan ança ilig : törüg : kazganıp : uça : barmış] : k(a)ñ(i)m : [kağanka] : b(a)şl(a)yu : b(a)z k(a)ğ(a)n(i)ğ : b(a)lb(a)l : tik[miş : Kağan] k(a)ğ(a)n : uçdukda : öz(ü)m : s(e)kiz y(a)şda : k(a)lt(i)m : ol [t]örüde : üye : (e)çim k(a)ğ(a)n : ol(u)rtı*”

“*Babam kağan öylece devleti kurup yasaları koyup vefat etmiş. Babam kağan için (amcam kağan) önce Baz Kağanı balbal olarak dikmişler. Babam kağan vefat ettiğinde ben sekiz yaşında idim. O zamanki yasaya göre amcam kağan olarak tahta çıktı. (BK-D/13, 14)*”

Orhun yazıtlarında geçen bu cümlelerde de görüldüğü üzere yerin göğün ve ikisinin arasında bulunanların yaratılmasının akabinde Tanrı insanoğlunu yönetmesi için kağan tayin etmiştir. Kağan unvanıyla tahta oturan başta Bumin Kağan'ın ve İstemi Yabgu'nun ilk işi yasaları düzenlemek olmuş ve yasaları tanzim ettikten sonra halkı yönetmeye azmetmişlerdir. Devleti layıkınca yönetebilmenin en önemli ve vazgeçilmez yolu töreyi/yasaları tanzim etmek ve gerektiği biçimde bu yasaları uygulamaktır. Yine yukarıdaki ifadelerden hareketle bir milletin devletini kaybetmesinin, kul ve cariye olmasının önemli sebeplerinden birisi yasalarını yitirmiş olması ile alakalıdır. Yasalarını gereğince koruyamamış ve uygulayamamış bir milletin, devletini ve kağanını kaybedip başka ulusların hakimiyetine girerek kul

ve cariyeye olması kaçınılmaz bir sonuçtur. Böyle bir duruma maruz kalmış bir millet yine ancak kendi öz yasalarına göre örgütlenerek bu olumsuz şartlardan kurtulabilir.

Yine İleri Kağan yasalar gereğince devleti ve milleti örgütleyip yönettikten sonra vefat edince ardında güçlü bir devlet, yedi ve sekiz yaşlarında iki erkek çocuk bırakmıştır. Yaşları itibariyle devleti yönetemeyecek durumda olan bu çocuklar devletin güvenliği ve bekası gereğince tahta çıkmamış töre/yasalar devreye girmiştir. Bu iki varisin amcası Kapkan Kağan yasalar uyarınca devletin yönetimini ele almıştır. Böylece yasaların tayin edici ve keskin yönü, devlet idaresindeki bu devir teslimde kendi ağırlığını bir kez daha hissettirmiştir. Kapkan Kağan'ın 716 yılında vefat etmesi ile birlikte İleri Kağan'ın oğulları devleti yönetebilecek yaş ve erke sahip olduklarını düşünerek bu kez devlet yönetimine talip olmuş ve bir ihtilal sonucunda bu düşüncelerini gerçekleştirmişlerdir. Fakat burada yapılan icraatlar ve atılan adımların hiçbirisi yasalara olan bağlılığın ve yasaların üstünlüğüne olan itaatin dışında değildir.

4. EHİL OLMA / LİYAKAT

Ehil olma, *herhangi bir işte becerikli olma, bir işi başarılı bir şekilde gerçekleştirme, iş erbabı* şeklinde izah edilebilir. Liyakat kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde “*bir kimsenin, kendisine iş verilmeye uygunluk, yaraşırılık durumu, değer*” (TDK, 2010: 1590) şeklinde tanımlanmaktadır. Daha geniş bir tanımlama ile *bir insanın herhangi bir görevi üstlenmeye layık olma durumu ya da belirli nitelikleri gerektiren bir duruma bağlı şartları haiz olma hâli, özellik bakımından eşit şartlara sahip insanların eşit ve adil kriterler çerçevesinde değerlendirilme süreci* (Demir ve Acar, 2002: 268) şeklinde ifade edilmektedir. Liyakat ya da bir iş için ehil olma hâli, insanlık tarihi boyunca toplumları derinden etkileyen temel unsurlardan olmuştur. Kamu menfaatini gözetilenlerin her işi ehil olana vermeleri sosyal bir sorumluluktur. Yeterli ve gerekli bilgi, beceri ve deneyimi olmayan kişiler verilen görevleri layıkıyla yerine getiremezler ve bunun sonucunda da devlet ve millet zarar görür (Aytürk, 2018: 157). Bozulan toplumların, yıkılan devletlerin, yok olan ulusların tahribat sebeplerinin başında liyakat ilkesinin göz ardı edilmesi gelmektedir. Zira liyakatin temelinde hak etme, görev tanımlamasına uygun bilgi ve yeteneğe sahip olma ve tevdi edilecek olan işe uygunluk şartları mevcuttur. Bu şartlara ahlak, erdem, tarafsızlık gibi insani ve toplumun gelenek ve görenek örgüsünü teşkil eden kültürel değerleri de eklemek tam bir bütünlük yakalamak noktasında isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Bir toplum dinamiği olarak liyakatin ehemmiyeti, Kur'an'da Nisa Suresi 58. ayette “*Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.*” şeklinde bize tebliğ edilmiştir. Hz. Muhammed'in *bir yönetici bir işe daha ehil bir kimse varken yakınlığından, akrabalığından dolayı yahut sevgisinden muhabbetinden dolayı ehil olmayan birini memur tayin ederse Allah'a, peygambere ve müslümanlara ihanet etmiş olur* (Berki, 1979: 176) şeklindeki ifadesi ehliyet ve liyakatin peygamber nazarında nasıl bir mertebeye olduğunu işaret etmektedir.

Bir kuyumcunun aleti bir kunduracının elinde olsa bu durum kumun içine ekilmiş bir tohuma benzer. Çiftçiye mahsus aletin kunduracının önünde olması, köpeğe saman verilmesi buna mukabil eşeğe kemik verilmesi hiçbir değer taşımaz. Bir asa Musa'nın elinde adeta tanık hükmündeysen aynı asa büyücünün elinde boş, değersiz hatta nefsin aracı hâline dönüşür düşüncesine sahip olan Mevlana gerçekten de her işin ehline verildiğinde dürüst ve makbul olacağını, ehlinin dışına verilen işlerin daima aksayacağını ve yerinde olmayacağını bu sözlerle dile getirmektedir (Ergül, 2017: 85). Yine, Konfüçyüs'ün “Bir yerde küçük nesnelere büyük gölgeleri oluşuyorsa orada güneş batıyor demektir.” sözünde de topluma yön veren bilge kişilerin liyakati ne derece önemstedikleri açıkça görülmektedir.

Günümüzde bir işe talip olanların iş yeterliliğinin değerlendirilmesinde ve uygunluğunun tespitinde, kamu kurum ve kuruluşlarına atanacak personelin seçiminde liyakat adeta hukuki bir ilke konumundadır. Günümüz hukukunda *liyakat* ilkesini Anayasanın 70. maddesinde ve Devlet Memurları Kanunu'nun 3/C maddesinde tespit etmek mümkündür. Liyakat için Anayasanın 70. maddesinde, “*Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden*

başka hiçbir ayırım gözetilemez.” şeklinde bir ifade yer alırken; Devlet Memurları Kanununun 3/C maddesinde de *“Devlet kamu hizmetleri görevlerine girmeyi, sınıflar içinde ilerleme ve yükselmeyi, görevin sona erdirilmesini liyakat sistemine dayandırmak ve bu sistemin eşit imkanlarla uygulanmasında Devlet memurlarını güvenliğe sahip kılmaktır”* şeklinde bir açıklama mevcuttur (Diler, 2018: 6-7).

Devletin muhatap kitlesi, idaresini üstlenmiş olduğu halktır. Bu noktada devletin en önemli görevlerinden birisi eşit hak ve adaleti tesis etmek suretiyle kamuya hizmet sunmaktır. Kamuya hizmet sunulurken devlet, tarafsızlığını icraatta ortaya koyar. Kamuyu teşkil eden halk da tarafsızlığa olan inancını aldığı hizmete olan yaklaşımı ve devlete bağlılığı ile bunu gözler önüne serer. Kamuda eşit hak ve adalet dağılımının belirgin göstergesi ehliyet/liyakat ilkesinin merkeze yerleştirilmesidir.

Eski Türk devlet geleneğinde ehliyet/liyakat devlet yönetiminde esas teşkil eden temel değerlerden birisidir. Liyakatin varlığına en önemli işaret, Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından verilen ve yönetme yetkisi anlamına gelen kut inancıdır. Halkı yönetme hakkı Tanrı tarafından hükümdar olan kişiye verilirken seçilen kişinin liyakat çizgisinde olduğu tartışmadan uzaktır. Zira Tanrı kimi hükümdarlık için uygun görürse ona bu hükümdarlık işini icra edebileceği akıl, bilgi, görgü, gönül ve yeteneği de birlikte verir. Yani hükümdara devlet yönetim erki verilmeden önce onun liyakat noktasında tekamüle erdirilmesi Tanrı tarafından gerçekleştirilir. Liyakat noktasındaki bu olgunlaştırma işi Kutadgu Bilig’de şu şekilde geçmektedir (Yusuf Has Hacib, 2008: 398-399):

“Bayat kimke bérse bu beglik işi / Bérür ög kön gül kör ol işke tuşı”
“Tanrı kime bu beylik işini verirse ona işiyle orantılı akıl ve gönül de verir.”

“Kimi beg törütmeğe tilese bayat / Bérür aşnu kılq yanğ ukuş yüg kanat”
“Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse ona önce uygun bir tavır ve hareket, akıl ve kol kanat verir.”

Yukarıdaki beyitlerde devlet yöneticisinin vasıflarını ortaya koymak (Koçak Macun ve Kurtlu, 2018: 69) suretiyle liyakate işaret eden Yusuf Has Hacib, hükümdara görevini icra ederken hak, hukuk, adalet dairesinde davranma, bir işi ehline verme, merhametli olma, şefkat etme, sadakatle bağlılık, eli açık olma ve bir işin ehline danışmayı ihmal etmeme gibi konulara özen göstermesini özellikle tavsiye etmiştir. (Açık, 2016: 419).

Halkı yönetmeye layık olan kişi Tanrı tarafından seçilip görevlendirildiği; liyakatini yitirenlerden ise bu görevin Tanrı tarafından geri alındığı sistemde kut inancı liyakatin belgesi olma niteliğini üzerine toplamaktadır. Bu durumda Orhun Yazıtlarına kut inancı çerçevesinden bakıldığında ehil olmanın/liyakatin bu inanç ile paralellik arz ettiği söylenebilir. Halkın yönetimi kendisine tevdi edilen hükümdar, Tanrı tarafından liyakat noktasında kemale erdirilmiş ve bu kutlu vazife kendisine verilmiştir. Yürüttüğü görevinde gönlü, dili, ahlakı bozulmaya uğramış olan^{vii} ve töreden kopan hükümdar ise liyakatten uzak düşmüş olması sebebiyle de Tanrı tarafından kut yetkisinin geri alınmasıyla cezalandırılır. Bu noktada liyakat devlet yönetimi için esas unsur olma özelliğini taşıırken; liyakatin yitirilmiş olması ya devlet yöneticisinin görevi bırakmasıyla ya da devletin yok olmasıyla sonuçlanır. Eski Türk Yazıtlarında sadece kağanların liyakatinden bahsedilmemiş aynı zamanda onların emrinde görev yapanların da bilgelik ve cesaret yönüyle liyakatlerine işaret edilmiştir. Költigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında kağan ve buyruğunda olanlar için liyakat hususunu şu satırlarda tespit etmek mümkündür:

“T(e)ñri : y(a)rl(ı)k(a)dukin : üçün : öz(ü)m : kut(u)m : b(a)r üçün : k(a)ğ(a)n : ol(u)rt(u)m”
“Tanrı lutfettiği için benim kut’um olduğu için (kut sahibi olduğum için) kağan olarak tahta oturdum. (KT-G/9), (BK-K/7)”

“Bilge : k(a)ğ(a)n (e)rm(i)ş : (a)lp k(a)ğ(a)n (e)rm(i)ş : buyrukı y(i)me : bilge (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : (a)lp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri y(i)me : bod(u)nı y(i)me : tüz (e)rm(i)ş : (a)nı üçün : il(i)g : (a)nça tutm(i)ş : (e)r(i)nç : il(i)g tut(u)p : törüg : itm(i)ş”

“Akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş, kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz, devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (KT-D/3), (BK-D/4)”

“(A)nta kisre : in(i)si : k(a)ğ(a)n : bolm(i)ş (e)r(i)nç : oğl(i) : k(a)ğ(a)n bolm(i)ş (e)r(i)nç : (a)nta kisre : inisi : (e)çisin t(e)g : kul(i)nm(a)duk (e)r(i)nç : oğl(i) : k(a)ğ(a)n t(e)g : kul(i)nm(a)duk (e)r(i)nç : bil(i)gsiz : k(a)ğ(a)n : ol(u)rm(i)ş (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k : k(a)ğ(a)n : ol(u)rm(i)ş (e)r(i)nç : buyruk(i) : y(i)me : bil(i)gs(i)z [(e)rm(i)ş] (e)r(i)nç : y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş (e)r(i)nç : b(e)gl(e)ri : bod(u)nu : tüz(s)üz : üç(ü)n : T(a)bğ(a)ç bod(u)n : t(e)bl(i)gin : kürl(ü)g[in] : üçün : (a)rm(a)kçısın : üçün : in(i)li : (e)çili : ki[η]şürtükün : üçün : b(e)gli : bod(u)nlığ : yoñ(a)şurtukun : üçün : Türük : bod(u)n ill(e)duk : ilin : ı[çğ(i)]nu : idm(i)ş : k(a)ğ(a)nl(a)duk : k(a)ğ(a)nın : yit(ü)rü : idm(i)ş”

“Ondan sonra erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. Kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için Çin halkı hilekar ve sahtekar olduğu için aldatici olduğu için erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu kağanını kaybedivermiş. (KT-D/4, 5, 6, 7), (BK-D/5, 6, 7)”

“(A)nta kisre : T(e)ñri : bil(i)g b(é)rtük üç(ü)n : öz(ü)m ök : k(a)ğ(a)n kışd(i)m : Bilge Toñukuk : Buyla B(a)ğa T(a)rk(a)n : birle : İlt(e)r(i)ş k(a)ğ(a)n : bol(u)y(i)n : b(i)rye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñre Kıt(a)ñ(i)ğ : yurya Oğ(u)z(u)ğ : ük(ü)ş ök : öl(ü)rti : b(i)lg(e)si : ç(a)b(i)şı : b(e)n ök (e)rt(i)m”

“Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için onu ben kendim bizzat kağan yaptım. Bilge Tonyukuk Buyla Bağa Tarkan sayesinde İltiş kağan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kitayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü. Danışmanı ve kumandanı bizzat bendim. (T T1 -B/6, 7)”

“Türg(i)ş k(a)ğ(a)nta : kür(e)g k(e)lti : s(a)bı ant(e)g : öñd(ü)n k(a)ğ(a)ng(a)ru : sü yorıl(i)m : t(é)m(i)ş : yor(i)m(a)s(a)r : bizni : k(a)ğ(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş : (a)yğuçısı : bilge (e)rm(i)ş : k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r : bizni : öl(ü)rt(e)çik ök : t(é)m(i)ş”

“Türgiş kağanından kaçak geldi. Sözleri şöyle idi: Doğu kağanına karşı sefer edelim demiş. Sefer etmezsek bizi kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş ne zaman olsa bizi mutlak öldürecek demiş. (T T1 -K/5)”

Yazıtlarda geçen bu satırlardan da anlaşılacağı üzere devlet idaresine layık görülen bir kağan adayı için liyakatin en önemli göstergesi Tanrı tarafından verilen kut yetkisine sahip olmaktır. Bilge Kağan bu duruma işaret ederek Tanrı'nın lutfetmesi ve kendisinin de kut sahibi olması neticesinde halkın üstüne kağan olarak tayin edildiğini ifade etmektedir. Bilge Kağan'ın sözlerinde şu iki noktaya dikkat etmek gerekir: Bunlardan birincisi Tanrı'nın lutfetmesi; ikincisi ise bizzat kendisinin kut'a sahip olmasıdır. Bu durum Kutadgu Bilig'deki kut anlayışı ile mukayese edildiğinde net bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Zira Kutadgu Bilig'de kağan olması muhtemel olan bir kişinin akıl, bilgi, görgü, gönül ve yetenek açısından olgunlaştırıldığı dile getirilmektedir. Bu ifade ile Bilge Kağan'ın sözlerinin mukayesesi, Bilge Şad'ın liyakat noktasında kağan olabilmesi için Tanrı tarafından her türlü olgunluk evresinin gerçekleştirildiği düşüncesini bizde uyandırmaktadır.

Liyakat noktasında yazıtlarda şahit olduğumuz bir başka durum da kağanların ve onların emirlerinde bulunan yetkililerin akıllı ve cesur olma özellikleridir. Akıl ve cesaret yönü güçlü kağan ve buyruğunda olanlar, akılları ve bilge olmaları sayesinde devlet idaresini güçlü kılmak için gerekli yasaları düzenlemişler; cesaretleri bakımından da devletin varlığını korumak ve devletin sınırlarını genişletmek amacıyla devlet için tehdit olarak gördükleri boy ve uluslar üzerine gerekli seferleri düzenlemişlerdir. Bu noktadan bakıldığında devletin mevcut durumu ve gelecek planlaması için akıl, bilgelik ve cesaret liyakati işaret eden hususlardır.

Orhun Yazıtlarını liyakat açısından değerlendirdiğimizde karşılaştığımız bir başka nokta da kağanın ölümü neticesinde yerine atanan kişilerin kendisinden önceki kağan gibi bir yaradılışa sahip olmaması, bir liyakat nişanı olan akıllılık ve cesaret yönlerinden mahrum olması yani yazıtlardaki tanımlama ile

akılsız hakanlar olması, kötü hakanlar olmasıdır. Kağanların akılsız olması, kötü olması hâliyle onların buyruğunda çalışan kumandanların da aynı vasıflarda olmasına sebebiyet vermektedir. Tüm bunlara beylerin ve halkın itaatkâr olmaması ve Çin halkının hile ve desiselerinin eklenmesi Türklerin kurdukları devletlerini elden çıkarmalarına ve kağanlarını kaybetmelerine sebep olmuştur. Burada açıkça görülmektedir ki kut yetkisine sahip olmayan, akıl, bilgelik ve cesaret yönüyle liyakat koşulundan uzakta olan kişilerin kağan olarak tahta oturmaları devletin geleceği için yok oluş bakımından açık bir tehdittir. Zaten ehil olma/liyakat ilkesinin ihlali bir kağan için ya tahtını liyakat açısından olgunluk seviyesinde olan bir başkasına bırakma ile ya da devletin yok olmasıyla, ortadan kalkmasıyla sonuçlanmaktadır.

5. İSTİŞARE

İstişare kelimesi köken olarak Arapça “ş(e)v(e)r(e) (شور)” sülasi mastarından ve şûrâ kelimesinden *istif’âl(e)* kalıbıyla türetilmiştir. Yine aynı kökten; *bildirme, danışma, danışan, danışmanlık, görüşme, fikir alışverişi* anlamlarına gelen *istişârî, istişârât, meşvere/t, müsteşâr, müsteşârî, müşâvere, müşâverât, müşâvir/e, müşâvirîn, müteşâvir, teşâvür* kelimeleri de şûra kökünden oluşturulmaktadır.

Sözlüklerde *fikir sorma* (Devellioğlu, 2013: 532), *danışma* (TDK, 2010: 1218) şeklinde tanımlanan istişare, herhangi bir konuda bir kimseden düşüncesini sorma, fikir alışverişi etme anlamına gelmektedir. Kelimenin kavram alanı dikkate alınarak daha kapsamlı bir tanımlama yapılacak olursa, karşılaşılan bir sorunu çözmek, tasarlanan bir plan ve proje hususunda doğru sonuca ulaşmak, sonuca giden yolda yanlış payını en aza indirmek, doğru, kusursuz ve net kararlar verebilmek için üzerinde çalışılan konunun uzmanına başvurmak ve onun bilgi, görgü ve tecrübelerinden faydalanmak suretiyle görüşlerini almak, fikir alışverişinde bulunmak şeklinde izah edilebilir. Hülâsa, bilirkişi vasfıyla alanında söz sahibi olan bir uzmandan herhangi bir konuda destek almaktır.

İstişarenin özünde danışmak ve fikir alışverişinde bulunmak vardır. Fikirlerin karşılıklı mukayesesi bağlamında da değerlendirilebilir. İstişare aracılığıyla farklı görüşler harmanlanmak suretiyle daha doğru, daha net, daha sağlam bir bilginin ortaya çıkması da sağlanmış olacaktır. İnsanoğlu, bilgi olarak elde ettikleriyle sınırlı; tecrübe olarak da gördükleriyle mahdud bir varlık olduğu için bilgi ve görgü açısından kendini geliştirmiş olan diğer insanlardan istifade etme yoluna gider. Bu açıdan bakıldığında herhangi bir konuda bilgi ve tecrübesi olmayan birisi; işinin ehli, basiret ve feraset sahibi bir uzmandan destek alarak işini en doğru sonuca ulaştırabilmek için istişare yolunu seçer. Böylece, istişare insani ilişkiler çerçevesinde önemli bir noktaya yerleşmiş olur. Sahip olduğu bu önem ile istişare insanların karşılaştığı sorunlara çözüm bulmada, kişisel ya da toplum içindeki anlaşmazlıkların giderilmesinde, yürürlüğü konulması arzu edilen her işin kalitesini artırmada, bireysel ya da toplumsal anlamda hak edişlerin eşit ve adil bir şekilde dağıtılmasında büyük bir misyon üstlenmektedir.

İnsanoğlunun yaratıldığı andan günümüze kadar geçen zaman dilimi içerisinde insan ilişkileri ilgi ve ihtiyaçlar çerçevesinde çeşitlilik kazanmış ve gittikçe de karmaşık bir hâl almıştır. İnsani ilişkilerin böyle bir zemine kaydığı dönemde istişareye daha da çok ihtiyaç duyulmuştur. İnsanların giriştikleri işlerde ve planladıkları faaliyetlerde başarılı olabilmeleri ve en doğru sonuca ulaşabilmeleri için merkezinde insanın bulunduğu her türlü alanda istişarenin canlı tutulması gerekir. Çok sesliliğin, farklı fikir ve görüşlerin adeta bir toplamı şeklinde izah edebileceğimiz istişare mekanizmasını aktif hâlde tutmanın amacı herhangi bir meselenin çözümünde sonuca giden en güzel yönü bulmak, hata oranını en aza indirmek ve ortak akıl çerçevesinde sorunlara en makul çözümü üretmektir (Aslan, 2014: 225-239).

İnsan merkezli bir dinamik olan istişarenin varlığına insanın olduğu bireysel, aile içi, kültürel, sosyal, siyasal, ekonomik vs. her türlü alanda rastlamamız mümkündür. İlahi kaynaktan sosyolojik düzleme kadar istişare insan ilişkilerinde gidışı belirleyen bir fonksiyon üstlenmiştir. Meseleye önce ilahi zeminden bakacak olursak *istişare* kelimesinin kökü *şûra* ifadesi Kur'an'da bir sureye ad olarak verilmiştir. Bununla birlikte Kur'an'da danışmayı, fikir alışverişini işaret eden pek çok ayet mevcuttur:

“Eğer anne ve baba birbiriyle görüşerek ve anlaşarak çocuğu memeden kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur. (Bakara 2/233)”

“Onları affet, onlar için bağışlanma dile, işlerinde onlarla istişare et. [Bir konuda] karar verdiğin zaman Allah’a tevekkül et. [Ve onu uygula. Çünkü] Allah, tevekkül edenleri sever. (Âl-i İmran 3/159)”

“Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; hâlbuki onu, Resûl’e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah’ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz. (Nisâ 4/83)”

“Dedi ki: “Ey ileri gelenler! Bana bu işimde düşüncenizi söyleyin. Sizin katılımınız olmadan kesin bir karar verecek değilim. (Neml 27/32)”

“Onlar Rablerinin (iman ve salih amel) çağrısına icabet eder, namazı dosdoğru kılarlar. İşleri, aralarında istişare iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan infak ederler. (Şûrâ 42/38)”

Nübüvvet kapısının son elçisi Hz. Muhammed istişareye ziyadesiyle önem vermiş, bunu her fırsatta sözlerinde ve davranışlarında ortaya koymaya çalışmıştır. Bu noktada Hz. Muhammed istişare hususunda kendisiyle istişare edilen kişinin güvenilir bir kişi olması gerektiğini; bütün peygamberlerin ikisi sema ehlinden ikisi de dünya ehlinden olmak üzere istişare edebileceği dört tane vezirinin olduğunu ve kendisinin de diğer peygamberlerde olduğu gibi dört tane vezire sahip olduğunu dile getirmiştir. Yine Hz. Peygamber, fikir alışverişi yapılabilecek bir müşavirin önemini dile getirebilmek için “Sizden, kendisine sorumluluk verilen birisi için Allah hayır isterse, onun salih bir vezire sahip olmasını sağlar; o vezir danışmanlığını yaptığı kişiye unuttuğu şeyleri hatırlatır, hatırladığı şeylerde de yardımcı olur.” ifadesini zikretmiştir (Aslan, 2014: 228).

Türk dünyasında ve Türk dilinin yazılı belgelerinde Arapça kökenli istişare kelimesini Türk dilinin sözcük varlığı içerisinde farklı göstergeler aracılığıyla tespit etmemiz mümkündür. İlgili kelime ve anlam içeriği Köktürk Bengü taşlarında *danışman* ve *sözcü* anlamına gelecek şekilde bilge, aygıl, ayguç ifadelerinde geçmektedir:

“‘Aygıl!’ tedi. Ayıgması ben ertim.” “‘Sözcüm ol!’ dedi. Sözcüsü bendim. (T T1/B-5)”

“‘Bilgesi çabışı ben ök ertim” “‘Danışmanı ve kumandanı bizzat bendim. (T T1/B-7)”

Ayrıca Költigin Yazıtı doğu yüzü 26. satırda geçen

“İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum. İnim Költigin birle sözleşdimiz.”
“Karnı aç, sırtı çıplak yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Költigin ile konuşup anlaştık. (KT/D-26)”

ifadesinin içindeki *sözleştimiz*^{viii} sözcük biçimini “karşılıklı konuşup anlaştık” anlamında kullanılmıştır. Burada herhangi bir konuda konuşup anlaşmak fikir alışverişinin varlığına işaret etmektedir. Bu da istişarenin o dönemdeki varlığına açıklık getirmektedir.

Eski Türkçe sözlüklerde (Bayat ve Aliyeva Çınar, 2020: 214-215) ve Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde (Caferoğlu, 1993: 150) tespit edilen *tayanç*, *tayançı* sözcükleri “sırdaş, müşavir, danışman” anlamını ihtiva edecek şekilde geçmektedir. Yine aynı sözlüklerde geçen *kengeş*, *kengeş-*, *kengiş*, *keñşeş-*; *kineş-*, *kinges-*, *kingeş-*, *kingeşin-*, (Bayat ve Aliyeva Çınar, 2020: 118-121) *kängäş*, *kängäşmek*, *kängiş*, *känkäşmäk* (Caferoğlu, 1993: 71) sözcükleri “istişare etmek, müşavere etmek, danışmak, danışık” anlamlarında kullanılmaktadır. A. Von Gabain, *kingäş-* fiilinin danışman anlamına geldiğini ve ilgili kelimenin “kiñ ‘geniş’ kökünden -ş- kuvvetlendirme ekiyle *kiñgäş-* biçimine eriştiğini ifade etmektedir (Gabain, 2007: 49). Uygur Türkçesiyle yazılmış belgelerde *tayanç* ve *kengeş*, *kengeş-* sözcükleri şu şekilde tespit edilmiştir:

“Buyruklar mançlar tayançlar arkası bir ikintike ööçsüz keksiz övkesiz kakıgsız aymançsız köngülin ertngü ögrünçlüg sevinçlig bolmuş kergek” (Kaya, 1994: 241)

“Beyler, vezirler topluluğu birbirine karşı intikam ve nefret beslemeden endişesiz (şefkatli) bir gönülle son derece sevinçli olmalı.” (Benli, 2013: 77)

“Kop yilik tutuk ev (bark) (kod)up (munlay)u kengeşip olar yime tengri tengrisi burkanka yaguk tegip (to)yn dintar boltılar.” (Uzunkaya, 2020: 427)

“Bütün veliler evi barkı terkedip biz de rahip olalım diye böyle müzakere ederek bunlar yine Tanrılar Tanrısı Burkan'a yaklaştılar ve rahip oldular, veliliğe ulaştılar.” (Uzunkaya, 2020: 427)

“İçili inili ikegü sözleşü kengeşü yme yene ötrü bartılar.” (Kaya, 1994: 241)

“Abi kardeş, ikisi danışarak konuşup sonra geldiler.” (Uzunkaya, 2020: 154)

Dîvânü Lügâti't-Türk'te *kengeş* sözcüğü “işlerde danışma görüşme düşünme ve müşavere”; *kengeş*- fiili de “karşılıklı danışmak tedbir etmek” anlamına gelecek şekilde yer almaktadır. Dîvânü Lügâti't-Türk'te ilgili kelimenin *kengeşlig* “danışıklı, tedbirli”; *kengeşsiz* “danışsız, tedbir” şeklinde türemiş hâlleri ile *kengeşdi* “danıştı”; *kengeşür* “danışır” çekimli hâllerini tespit etmek de mümkündür (Kâşgarlı Mahmud, 2013a: 301).

“King ton opramas kengeşlig bilig artamas.” “Geniş elbise yıpranmaz, danışıklı iş bozuk olmaz.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013b: 358)

“Kengeşlig bilig üzreşür, kengeşsiz bilig obraşur.” “Danışıklı bilgi güzelleşir, danışsız bilgi yıprar.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013c: 232)

“Ol manga kengeşdi” “O benimle danış etti, danıştı, müşavere kıldı.” (Kâşgarlı Mahmud, 2013b: 394)

Kutadgu Bilig'e baktığımızda istişare kelimesine o dönemde denk gelen gösterge olarak *kin* *ge-* “danışmak, görüşmek”, *kin* *geş-* fiili “karşılıklı danışmak”, *kin* *geş* “danışma, görüşme, düşünme” ve *kin* *geşçi* sözcükleri de “danışman” anlamında bir sözlükbirimini kullanıldığını görmekteyiz. Kutadgu Bilig'de istişareye karşılık gelen *kin* *ge-*, *kin* *geş-* ve *kin* *geş* sözlükbirimlerinin *kin* *geşçi*, *kin* *geşgü* şeklinde türemiş hâlleri ile *kin* *geyin*, *kin* *geşke*, *kin* *geşti* vs. çekimli hâlleri tespit edilmiştir:

“Vezir begke tutçı *kin* *geşçi* bolur / *Kin* *geşçi* kişiler *ten* *geşçi* bolur.”

“Vezir bey için daima bir danışmandır, danışmanlar her işte kıyasla hareket ederler.” (Yusuf Has Hacib, 2008: 442-443)

“Neçe iş kişike *kin* *geşgü* kerek / *Kön* *gül* taplamış işni kılgu kerek”

“Bazı işler vardır ki, insanlarla istişare etmek gerekir; fakat sonuçta kişi yine gönlinün uygun gördüğü işi yapmalı.” (Yusuf Has Hacib, 2008: 618-619)

“Barayın men emdi kadaşım tapa / *Kin* *geyin* an *gar* men bu iş ay apa”

“Ben şimdi kardeşimin yanına gideyim ve bu işi ona danışayım.” (Yusuf Has Hacib, 2008: 942-943)

“Ukuşluğ biliglig bu öglüg bügü / *Kin* *geşke* tusulur an *gar* ne tigü”

“Anlayışlı, bilgili, anlayışlı ve hakim kişi danışmak için faydalı olur ona söz yok.” (Yusuf Has Hacib, 2008: 508-509)

“Bu ay toldı özke kör itti işig / Adaştı *kin* *geşti* bir atluğ kişig”

“Ay-Toldı bir gün ileri gelen biriyle ahbap oldu; onu dost edindi, işlerini ona danıştı.” (Yusuf Has Hacib, 2008: 166-167)

Yazılı belgelerin dışında devlet gelenek ve işleyişine bakılacak olursa, Türklerde istişarenin varlığına işaret eden *tayanç* ve *kengeş*, *kengeşçi* vs. ifadelerine İslam Öncesi Türklerde karar alma mekanizmalarından birisi olan kurultay meclislerinde de rastlamaktayız. Yasalara göre yönetme ilkesinin esas olduğu Türk devlet geleneği içerisinde hakimiyet anlayışının temel ayaklarından birisi de kurultay meclisidir. Bir nevi danışma işlevine sahip bu kurultay meclisinde yukarıda özellikle Türk dilinin yazılı metinlerinde de tespit ettiğimiz ve örneklediğimiz gibi danışman pozisyonunda olan ve kendisiyle fikir alışverişi yapılan *tayanç* ve *kengeşçi* ismi verilen danışmanlar mevcuttur (Bağdatlı, 2007: 40). *Tayanç* ve *kengeşçi* adı verilen ve kendisiyle fikir müzakeresi yapılan bu şahısların faaliyet alanı Türk devlet geleneği içerisinde sadece kurultaylar ile sınırlı kalmamış, bu müşavirler saraylarda da sıklıkla görev almışlardır (Bedirhan, 2019: 211).

İslam sonrası Türk devlet geleneğinde istişarenin izlerine Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve diğer Türk devletlerinde rastlamak mümkündür. Karahanlılar döneminde istişarenin varlık ve işlevi Kutadgu Bilig’i referans almak suretiyle yukarıda beyan ettiğimiz üzere izah edilebilir. Bunun dışında Karahanlılarda başvezir konumunda olan Yağru unvanına sahip devlet görevlisi vardır ve onun emrinde büyük bir divan mevcuttur. Hükümdar devlet yönetimini icra ederken Tanrı’ya ve yasalar aracılığıyla da idaresini yürüttüğü halka karşı sorumludur. İşte bu noktada “Tanrı-Kut-Danışma” üçlüsü devreye girmektedir. Halkına karşı sorumlu olan hükümdar çeşitli kararlar alacağı zaman danışma meclisinde bu görevi yerine getirmek durumundadır. Halkı kendi şahsi kararları ile değil; danışma meclisinde alınan kararlar ile yönetmekle yükümlüdür ve böyle yaptıkça ancak hükümdar olarak kalabilir. Gaznelilerde hükümdar uygun gördüğü takdirde kendisine bir vezir tayin eder ve onunla devlet ile alakalı mevzuları görüşürdü; fakat istişare sonunda çıkan karara uyma zorunluluğu bulunmayan hükümdar, son kararı yine kendisi verme yetkisine sahipti. Bu durum bize istişare mekanizmasının Gaznelilerde belirli sınırlar dahilinde yürütüldüğünü göstermektedir. Selçuklu Devletinden itibaren doğu medeniyetleriyle dil ve edebiyat açısından sıkı bağ kuran Türklerin diline Arapça ve Farsçadan çok sayıda kelime girince Eski Türkçeden gelen birçok kelime pasifleşti ve yerine bu dillerin sözcükleri aktif olarak kullanılmaya başlandı. Selçuklu döneminden itibaren günümüze uzanan süreçte Anadolu coğrafyasında *tayanç*, *tayançı*, *kengeş*, *kengeşçi*, *kenge-*, *kengeş-* gibi sözcüklerinin yerini *istişare*, *istişare etmek*, *meşvere*, *müşavere*, *müşavere etmek*, *müşavir*, *danışman*, *danışmak* gibi ifadeler aldı. İş, eylem sabit kalmak kaydıyla yapılan işi karşılayan göstergeler değişmeye başladı. Böylece İslam öncesi Türk toplumundaki *kurultay meclisleri* İslam sonrası Türk toplumunda başta *dîvân* olmak üzere özellikle Selçuklularda *Müşâvere Meclisi*, Osmanlılarda *Meclis-i Meşveret* olarak karşılanmaya başlandı. Adı ne olursa olsun Türk toplumunda karşılıklı bir fikir alışverişi ve danışma mekanizması mutlaka varlığını sürdürmüştür (Gezgin, 2002: 203-209).

İslam öncesi ve İslam sonrası Türk toplumuna bakıldığında istişare mekanizmasının varlığını *ayguç*, *bilge*, *tayanç*, *tayançı*, *kengeş*, *dîvân*, *meşvere*, *müşavere*, *müşavir*, *istişare*, *danışma kurulu*, *danışman* vs. ifadelerinin referansında tespit etmek mümkündür. Zaten bir toplumda gerek somut gerekse soyut mahiyette bir olgunun varlığı eğer mevcut değilse onu karşılayacak bir göstergenin üretimi hâliyle gerçekleşmez. Türklerin istişare kavramını gerek aynen kullanmaları gerekse kendi dillerinde bu duruma uygun bir kelime üreterek karşılama, kendi yaşantıları içerisinde danışma ve fikir alışverişi gibi bir mekanizmayı canlı tuttuklarını göstermektedir. Türk devlet geleneği içerisinde hükümdarın danışma kurullarının oluşu, ihtiyar heyetlerinin varlığı ve Bilge Tonyukuk’tan başlayıp Nizamül Mülk, Ali Şîr Nevâyî, Şeyh Edebâli, Akşemsettin vs. devlet aklı diye tabir ettiğimiz müşavir/danışmanlar zincirine yer ve zaman değıştikçe yeni halkaların eklendiği istişare mekanizması, bugün hâlen gerek kamusal alanda ve gerekse özel sektöre ait kuruluşlarda sistemin sorunsuz işleyebilmesi için misyonunu yerine getirmektedir.

Devlet işlerinde ve devlete ait işlemlerde hükümdar ile danışman ya da danışma kurulunu teşkil eden kişiler arasındaki müzakere ve birbirlerinin görüşlerinden istifade etme durumuna, Orhun yazıtlarında “sözleş-, aygıl! ve ayguç, bilge” kelimelerinin geçtiği satırlarda rastlamak mümkündür:

“İçre : (a)şs(i)z : t(a)şra : tons(u)z : y(a)b(i)z y(a)bl(a)k : bod(u)nta : üze : ol(u)rt(u)m : in(i)m : Költig(i)n : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z”

“Karnı aç, sırtı çıplak; yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Költigin ile konuşup anlaştık. (KT/D-26), (BK/D-21)”

“(A)yğ(i)l’ tédi : (a)y(i)ğm(a)sı b(e)n (e)rt(i)m : Bilge Tonyukuk : “k(a)ğ(a)n mu kış(a)yım” t(é)d(i)m : s(a)k(i)nt(i)m”

“Sözcüm ol! dedi. Sözcüsü bendim Bilge Tonyukuk. [Bunu] kağan mı yapayım dedim, düşündüm. (T1/B-5)”

“B(i)lg(e)si : ç(a)b(i)şı : b(e)n ök (e)rt(i)m”

“Danışmanı ve kumandanı bizzat bendim. (T1/B-7)”

Bu satırlarda geçen ve istişarenin izlerini taşıyan *sözleşmek*, *ayguç*, *bilge* kelimelerinin anlam analizini iyi yapmak gerekir. Bu bağlamda *sözleşmek* kelimesi ele alındığında kelimenin ilk anlamı *konuşmak*, *karşılıklı konuşmak* şeklinde geçmektedir. Burada karşılıklı konuşmayı, *herhangi bir konuda fikir alışverişi yaparak ilgili konu üzerinde mutabakata varmak* şeklinde değerlendirmek gerekir. Zira II. Köktürk Kağanlığının kurucusu İteriş Kağan, ilk önce on yedi ardından 70 nihayetinde 700 kişilik bir ordu ile bağımsızlık hareketini başlatıp kendisine danışman olarak tayin ettiği, Çin’de doğup büyüyen ve siyaset ilmine hâkim olan veziri Tonyukuk ile planladığı birçok işi devleti kurma aşamasında müzakere etmiştir. II. Köktürk Kağanlığı kurulurken İteriş Kağan’ın Tonyukuk’a *aygıl* “sözcüm ol!” ve Tonyukuk’un İteriş Kağan için *ayguçısı ben ök ertim* “sözcüsü bizzat bendim”; *bilgesi*^x *çabışı ben ertim* “danışmanı ve kumandanı bendim” şeklinde kullandıkları ifadeler bu iki devlet adamının kendi aralarındaki istişare düzenini yansıtan ifade biçimleridir. Yine daha kurulma aşamasında olan bir devletin merkezinin Çin entrika larından uzakta tutulması ve güvenliğinin sağlanması için Çin’e belli bir mesafede olması ve güvenilir bulunması hasebiyle Ötüken’de kurulma fikri Tonyukuk ile İteriş arasında yapılan görüşmelerin bir sonucudur.

Bilge Kağan döneminde etrafı surlarla çevrili şehirler oluşturulup Budizm inancına girme fikri gündeme gelmiş, bunun için kurulan kurultayda Tonyukuk; Çinlilerin sayıca üstün olduğunu, Türklerin bu üstünlükle baş edebilmeleri için çayır ve suyun ardından gitmeleri, av ile geçinmeleri ve çadırda oturmaları gerektiğini dile getirerek güçlü olduklarında ilerleyebileceklerini, aksi durumda geri çekilip saklanabileceklerini ayrıca Budizm’in de uyuşukluk getireceğini gerekçe göstererek uygun görmemiştir. Yapılan istişare neticesinde Tonyukuk ortaya koyduğu argümanlarla adeta Bilge Kağan’ın bu fikrinin devlet ve millet geleceği için uygun olmadığını delillendirmiş ve bu fikrin uygulamaya geçmeden sadece tasarı aşamasında kalmasına vesile olmuştur. İşte Bilge Kağan’ın bu fikrinin kurultayda reddedilmiş olması istişare mekanizmasının ne derece işlediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca yine Bilge Kağan ve Költigin döneminde kısa vadede Çin’e saldırmanın o dönemde devlete yarar sağlamayacağı fikrini taşıyan Tonyukuk yapılan görüşmeler neticesinde devlet idaresine Çin ile iyi ilişkiler kurma fikrini kabul ettirmiştir.

II. Köktürk Kağanlığı döneminde İteriş Kağan on yedi kez Çinlilerle, yedi kez Kıtaylarla, beş kez de Oğuzlarla savaştıktan sonra 691 yılında vefat etmiştir. Vefat ettiğinde Bilge ve Költigin adında biri sekiz diğeri yedi yaşında iki taht varisi ardında bırakmıştır. Yaş itibarıyla devlet yönetemeyecek erişkinlik ve yetişkinlikte olan bu iki kardeşin yerine töre esasınca amcaları Kapkan Kağan hükümdar olmuştur. Kapkan Kağan devletin mevcut durumunu daha da güçlü kılmış, devletin sınırlarını dört yönde olabildiğince genişletmiş ve devletini döneminin en güçlü ve en hâkim konumuna erdirmişti. Tüm türk boylarını kendi idaresi altında toplamıştır. Devletin asıl kitesi olan Oğuzların isyanını bastırıp bu seferden dönerken Bayırkuların kurduğu tuzağa düşmüş ve 716 yılında vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine oğlu İnal Kağan tahta oturmuştur. Fakat isyanların olduğu bu dönemde İnal kağan karışıklıkları önleyememiş ve alman bazı yenilgiler halkın kağana olan inancını sarsmıştır. Böyle bir ortamda devletin gidişatını ve geleceğini tehlikede gören Bilge ve Költigin kardeşler giriştikleri bir ihtilal ile İnal Kağan ve yakınlarını tahttan indirdi ve devlet idaresinde bulunanların neredeyse tamamına yakını öldürüldüler. Böylece yaşlarının küçük olması sebebiyle babaları İteriş Kağan’dan alınması gereken yönetim mirası yaklaşık yirmi beş yıl sonra kendilerine geçmiş oldu. Bilge, kardeşi Költigin’in ısrarı üzerine Kağan oldu ve kardeşi Költigin ise ordunun başına geçti (Akar, 2006: 78-79). İşte böyle bir durumda o dönemin tabiriyle *sözleşerek* yani karşılıklı mutabakat içinde karnı aç, yoksul ve sefil bir durumda olan halkın yok olmaması için gece gündüz devletleri için güç gösterdiler ve emek verdiler. Burada önemli olan bir ihtilal sürecinin içerisinde dahi istişare mekanizmasının çalışıyor olmasıdır. Zira ihtilali gerçekleştiren ve başrolde olan Költigin hırs ve isteklerine kapılmış olsaydı kağanlık makamını kendi tasarrufunda kullanabilirdi. Bunu yapmak yerine kardeşi Bilge’yi ikna etme yoluna gitmiş ve kendisi de bizzat daha başarılı olacağı ordu komutanlığını tercih etmiştir.

6. MASLAHAT/TOPLUM YARARI

Maslahat sözlüğü Türk Dil Kurumu sözlüğünde *iş, önemli iş, mesele* (TDK, 2010: 1632); Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde “ *fayda, maksat, keyfiyet, iyi olan ve iyiliğe yol açan, hayır getiren, fayda sağlayan şey*” (Devellioğlu, 2013: 674); daha geniş bir kapsamda ele alınacak olursa *hatadan uzak, istenilen niteliklerde olan ve kusur içermeyen; iyi, uygun ve yararlı hâle sahip olma* gibi manalar içermektedir. Arapça *sulh* kökünden mef’alet kalıbıyla türetilen kelimeyi toplum odaklı düşüncel olursak *yapılan bir işin sosyolojik amaca uygun olması, bozulmuşluk hâlinin tersi, toplumsal anlamda iyi, makul ve münasip nitelikler barındıran, fayda içerikli sonuçlara ulaştıran* anlamlarına gelir (Dönmez, 2003: 79). Gazâlî, maslahat kavramı üzerine *fayda hasil etme; ziyanı ve zararı ortadan kaldırma* şeklinde bir görüş beyan etmiştir (Algül, 2017: 2). Maslahatın bu sözlük anlamlarından hareketle ilgili kavramın toplum ve fert yaşantısında yararı, faydayı ortaya çıkarma ve zararı defetme, ziyanı ortadan kaldırma anlamında bir işleve sahip olduğunu söyleyebiliriz. (Duman, 2011: 9-10). Nihai olarak maslahat kavramını *yarar, iyi ve faydalı olan, kamunun menfaatine olan şey* (Bagby, 2003: 155) *insanların yararına olan işleri yapmak, bunları korumak ve insanlara zarar verecek şeyleri onlardan uzaklaştırmak* şeklinde ifade edebiliriz.

Bu tanımlamalardan hareketle maslahat kavramının, ruhsal (manevî) - bedensel (maddî); kişiye özel - toplumu ilgilendiren; dünya hayatını içeren - ahiret yaşantısı ile alakalı kazançların elde edilmesini ve kişisel ya da toplumsal anlamda zarar, ziyan ve kayıpların ortadan kaldırılmasını ifade eden bir terim (Algül, 2017: 3) olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Biz bu noktada maslahatın ferdi yönünden ziyade içtimaî yönüne odaklanarak bu kavramın sosyal fayda boyutuna değinmek istiyoruz. Toplum menfaatinin bireysel kazanımlardan çok daha öncelikli olduğunu düşünmüş olmamız nedeniyle maslahatta bütüncülük anlayışının bireyselliğin önüne geçmesi kanaatini taşımaktayız. Toplum büyük resim; birey ise küçük resimdir. Burada kazanımlar açısından büyük resme odaklanmak gerekir. Çağdaş yazarlardan Hasan Hanefi, toplum yararı (maslahat) ile bireysel faydanın (menfaat) farkını; “*maslahat külli, menfaat cüz’i; maslahat genel, menfaat özel; maslahat hem maddi hem manevi ama menfaat maddidir.*” sözleriyle açıklar (Yaran, 2005: 99).

O vakit genel çerçeveden bakılacak olursa toplum kazanımını ön planda tutmak suretiyle maslahatın *bir toplumun ihtiyaçlarını karşılayan, toplumun bütün çıkarlarını gerçekleştirmek, toplumun karşılaştığı sorunları gidermek amacıyla girişilen çalışmalar* şeklinde izahı mümkün olacaktır. Toplumsal yarar esas alındığında birey de bu varlığın içinde kendine ait olanı zaten elde edecektir. Zira kişiye ait kazanımlar da tüm toplumun elde edeceği menfaatlere ters düşen bir durumu içermez. Toplumun faydasına olan bir hâl, toplumun elde edeceği herhangi bir kazanım o toplumun bir parçası konumunda olan ve topluma aidiyet ruhuyla bağlı olan fertlerin de kazanımı anlamına gelmektedir. Platon, toplum menfaatine olan bir durumun kişisel kazanımlara işaret ettiğini ve topluma fayda sağlayacak bir düzenleme, icraat ve gelişmenin o toplumun fertlerine ait yararları da muhalif bir durum ortaya koymayacağını ifade eder. Bu örüntü bizi milletlerin çatısı konumundaki devlet için iyi ve yararlı olan bir işin o devletin himayesi altındaki fertlerin de yararına olacağı sonucuna götürür (Tombaloğlu, 2014: 360). İşte toplumun yararını merkez alan bu tarz düşünceler, kurulu düzenin devamı için önem arz etmektedir. Toplumsal kazanım bir ülkede yaşayan herkes için ortak çıkarların korunması anlamını taşımaktadır. Toplumun kazanımları, devletin elde etmiş olduğu bir menfaat şeklinde değil; devlet teminatı altında bulunan milletin kazancı olarak anlaşılmalıdır. Bu noktada toplumsal kazanım kavramına işlevsel açıdan netlik kazandırmak gerekir. Toplumsal fayda üstlendiği misyon ile kişiye ait kazanımlardan uzak, toplumdaki belirlili bir kitle ya da sınıfın amaçlarına dönük bir gaye içinde olmayan, felsefi bir kavramdır. (Gür, 2010: 13).

Maslahat için sosyal faydayı gözetken bir toplumsal dinamik diyebiliriz. Toplum için faydacı bir misyon üstlenen maslahatın Orhun Yazıtlarında izlerine rastlamamız mümkündür:

“*K(a)ğ(a)n : ol(u)r(u)p : yok ıg(a)n : bod(u)n(u)ğ : kop : kubr(a)td(i)m : ıg(a)n bod(u)n(u)ğ : b(a)y kıl(i)m : (a)z bod(u)n(u)ğ : üküş : kıl(i)m*”

“Kağan olarak tahta oturup yoksul ve fakir halkı hep bir araya topladım. Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çoğalttım. (KT/G-9, 10), (BK/K-7)”

“(E)çim k(a)ğ(a)n : ol(u)r(u)p(a)n : Türük : bod(u)n(u)ğ : yiçe : itdi : ig(i)tti : çıg(a)ñ(i)ğ : [b(a)y k(ü)ltü : az(i)ğ : üküş : k(ü)ltü]”

“Amcan kağan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi, besledi (doyurdu). Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı. (KT/D-16), (BK/D-14)”

“N(e)η y(ı)l(s)ı(ğ) : bod(u)nka : ol(u)rm(a)d(i)m : içre : (a)şs(i)z : t(a)şra : tons(u)z : y(a)b(i)z y(a)bl(a)k : bod(u)nta : üze : ol(u)rt(u)m : in(i)m : Költig(i)n : birle : sözl(e)şd(i)m(i)z : k(a)η(i)m(i)z : (e)ç(i)m(i)z : k(a)z[g(a)nm(i)ş : bod(u)n : (a)tı küsi : yok bolm(a)z(u)n] : téy(i)n : Türük : bod(u)n : için : tün ud(i)m(a)d(i)m : künt(ü)z : ol(u)rm(a)d(i)m : in(i)m : Költig(i)n : birle : (é)ki ş(a)d : birle : ölü yitü : k(a)zg(a)nt(i)m : (a)nça : k(a)zg(a)n(i)p : birki : bod(u)n(u)ğ : ot sub : k(ü)lm(a)d(i)m”

“Hiç zengin bir halkın üzerine hükümdar olmadım. Karnı aç, sırtı çplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Költigin ile konuşup anlaştık. Babamızın amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Költigin ile iki şad ile birlikte ölüncesine, yitercesine çalıştım, gayret sarf ettim. Öylece çalışıp çabalayıp halkı ateş ve su (gibi birbirine düşman) etmedim. (KT/D-26, 27), (BK/D-21, 22)”

“Bod(u)n(u)ğ : ig(i)d(e)yin : téy(i)n : yirg(a)ru : Oğ(u)z bod(u)n : t(a)pa : ilg(e)rü : Kıt(a)ñ : T(a)t(a)bı : bod(u)n : t(a)pa : birg(e)rü : T(a)bg(a)ç t(a)pa : ul(u)ğ sü : (é)ki y(e)g(i)r[mi : sül(e)d(i)m : ..... süñ(ü)şd(ü)m : (a)nta] : kisre : T(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)zu : kut(u)m : b(a)r üç(ü)n : ülüg(ü)m : b(a)r için : ölt(e)çi : bod(u)n(u)ğ : tirg(ü)rü : ig(i)tt(i)m : y(a)l(a)η bod(u)n(u)ğ : tonl(u)ğ : çıg(a)ñ : bod(u)n(u)ğ : bayk(ü)lt(i)m : (a)z bod(u)n(u)ğ : ük(ü)ş k(ü)lt(i)m : ıg(a)r (é)ll(i)gde : [ıg(a)r k(a)ğ(a)nl(i)ğda : yig k(ü)lt(i)m]”

“Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay ve Tatabı halklarına doğru, güneyde Çin’e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı lufettiği için, kismetim olduğu için ölecek halkı diriltip, doyurdum. Çplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin yaptım. Sayıca az olan halkı çoğalttım. Güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi duruma getirdim. (KT/D-28, 29), (BK/D-23, 24)”

“Ög(ü)m k(a)tun : ul(a)yu : ögl(e)r(i)m : (e)k(e)l(e)r(i)m : k(e)l(i)ñün(ü)m : kunç(u)yl(a)r(i)m : bunça y(i)me : tir(i)gi : küñ bolt(a)çı (e)rti : öl(ü)gi : yurtda : yolta : y(a)ñu k(a)lt(a)çı : (e)rt(i)g(i)z : Költig(i)n : yok (e)rs(e)r : kop : ölt(e)çi : (e)rt(i)g(i)z”

“Annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca hayatta kalanlar cariye olacaktı. Ölenler de yazıda yabanda yatıp kalacaktınız. Költigin olmasaydı hep ölecektiniz. (KT/K-9, 10)”

“İn(i)m : Költig(i)n : k(e)rg(e)k : boltı : öz(ü)m : s(a)k(i)nt(i)m : körür : köz(ü)m : körm(e)z t(e)g : bil(i)r : bil(i)g(i)m : bilm(e)z t(e)g : boltı : ..... : (a)nça : s(a)k(i)nt(i)m : közde : y(a)ş k(e)ls(e)r : tida : köñ(ü)lde : sig(i)t : k(e)ls(e)r : y(a)nt(u)ru : s(a)k(i)nt(i)m : k(a)t(i)ğdi : s(a)k(i)nt(i)m”

“Kardeşim Költigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi bilen aklım bilmez gibi oldu. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok düşündüm. (KT/K-10, 11)”

“İg(a)r : oğl(a)n(i)ñ(i)zda : t(a)yğun(u)ñ(i)zda : y(é)gdi : ig(i)dür : (e)rt(i)g(i)z”
“(Halkınızı) değerli evladınızdan, oğullarınızdan daha iyi besliyordunuz. (KT/GD)”

“Köz(ü)n : körm(e)dük : kulk(a)k(i)n : (e)ş(i)dm(e)dük : bod(u)n(u)m(i)n : ilg(e)rü : kün : to[ğs(i)k(i)ña] : birg(e)rü : [kün ortus(i)ña] : kur(i)ğ(a)ru : [kün : b(a)ts(i)k(i)ña : yirg(a)ru : tün ortus(i)ña : tegi : konturd(u)m : s(a)r(i)ğ (a)ltu]nın : ür(ü)ñ : küm(ü)şin : kirg(a)ğ(i)ğ : kut(a)yın : kinl(i)g : (e)şg(i)tisin : özl(i)k (a)tın : (a)dg(i)rın : k(a)ra : k[ışın] : kök : t(e)y(e)ñin : Türük(ü)me : bod(u)n(u)ma : k(a)zg(a)nu : bért(i)m : iti bért(i)m [.....]in buñs(u)z : k(ü)lt(i)m”

“Gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok olan) halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklar üzerinde)

yerleştirdim. Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını aygırlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, edini verdim. [Onları] dertsiz, sıkıntısız bir hâle getirdim. (BK/K-11, 12)”

“T(e)ñri : y(a)rl(i)k(a)duk üç(ü)n : m(e)n k(a)zğ(a)ntuk : üç(ü)n : Türük : bod(u)n : [ança] : k(a)zğ(a)n[m(i)ş] : (e)r(i)nç : m(e)n in(i)l(i)gü : bunça : b(a)şl(a)yu : k(a)zğ(a)nm[(a)s(a)r] : Türük : bod(u)n : ölt(e)çi : (e)rti : yok : bolt(a)çı : (e)rti”

“Tanrı lufettiğı için ben çalışıp kazandığım için Türk halkı öylece kazanmış şüphesiz. Ben erkek kardeşimle birlikte bu kadar önderlik edip çalışmasa ve başarılı olmasaydım Türk halkı ölecekti, yok olacaktı. (BK/D-33)”

“[Tür]ük : bod(u)n : aç (e)rti : ol y(i)lkıg : (a)l(i)p ig(i)tt(i)m”

“Türk halkı aç idi. O at sürüsünü alıp (Türk halkını) doyurdum. (BK/D-38)”

“Ol s(a)b(i)ğ : (e)ş(i)d(i)p : tün ud(i)sık(i)m : k(e)lm(e)di : künt(ü)z : ol(u)rs(i)k(i)m k(e)lm(e)di”

“O sözü (haberi) işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. (T T1/G-5)”

“Ol s(a)bın : (e)ş(i)d(i)p : tün y(i)me : ud(i)sık(i)m k(e)lm(e)z (e)rti : [kün y(i)me] ol(u)rs(i)k(i)m : k(e)lm(e)z (e)rti”

“(Türgiş kağanının o sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu, yine gündüz oturasım gelmiyordu. (T T1/D-5)”

“K(a)pğ(a)n K(a)ğ(a)n : [ohurtdum] : tün ud(i)m(a)tı : künt(ü)z : ol(u)rm(a)tı : kız(i)l k(a)n(i)m : tök(ü)ti : k(a)ra t(e)r(i)m : yüg(ü)rt[i] : (i)ş(i)g küç(i)g b(é)rt(i)m ök”

“[Onu ben] Kapkan Kağan olarak tahta oturttum. Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi döktürerek hizmet ettim. (T T2/D-1, 2)”

“İlt(e)r(i)ş K(a)ğ(a)n : k(a)zğ(a)nm(a)s(a)r : udu b(e)n öz(ü)m : k(a)zğ(a)nm(a)s(a)r : il y(i)me : bod(u)n y(i)me : yok (e)rt(e)çi (e)rti : k(a)zğ(a)ntukm üç(ü)n : udu öz(ü)m k(a)zğ(a)ntuk(u)m üç(ü)n : il y(i)me : il boltı : bod(u)n y(i)me : bod(u)n boltı”

“İlteriş Kağan kazanmasaydı ve ben kendim kazanmasaydım devlet de halk da (var) olmayacaktı. (Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için devlet de devlet oldu, halk da halk oldu. (T T2/D-4, 5, 6)”

“İlt(e)riş K(a)ğ(a)n : k(a)zğ(a)nm(a)s(a)r : yok (e)rti (e)rs(e)r : b(e)n öz(ü)m Bilge Tonükuk k(a)zğ(a)nm(a)s(a)r : b(e)n yok (e)rt(i)m (e)rs(e)r : K(a)pğ(a)n K(a)ğ(a)n : Türük Sir bod(u)n : y(e)rinte bod y(i)me : bod(u)n y(i)me : kişi y(i)me : idi yok (e)rt(e)çi (e)rti”

“İlteriş Kağan kazanmasaydı (ya da hiç) olmasaydı ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasaydım (ya da) ben hiç olmasaydım Kapkan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da halk da insan da hiç olmayacaktı (T T2/K-1, 2)”

Eski Türk toplumunda kağan olarak tahta oturan devlet yöneticisinin önemli vazifelerinden birisi de mahiyetinde bulunan ve ona bağılı olan halkın her türlü temel ihtiyacını karşılayabilecek devlet düzenini teşkil ettirmesidir. Yani ferdi kazanımlardan önce içtimaî kazanımlara önem vermek esastır. Bu da bize maslahat/toplum yararı anlayışının ön planda tutulduğunu göstermektedir.

Yazıtlara baktığımızda toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve toplumsal kazanımların gerçekleştirilmesi için kağan tarafından özel bir gayretin sarf edildiğı görülmektedir. Özellikle Eski Türk Yazıtlarında geçen kağanın tahta oturduktan sonra yoksul ve fakir halkı zengin yapması; az halkı çoğaltması, Türk halkını yasalar aracılığıyla yeniden düzenleyip beslemesini ifade eden satırlar bu durumu örneklendirmektedir. Burada kağanın tamamıyla kendi isteklerinden ya da kendi durumundan önce halkını muhatap alarak onların şartlarını iyileştirme yoluna gittiğı görülmektedir ki bu tam anlamıyla bir maslahat düşüncesinin toplum üzerine yansımadır.

Yine yazıtlardan edindiğimiz bilgiler çerçevesinde görüyoruz ki maslahat düşüncesi ekseninde halkın temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kağan, devletin etrafında bulunan diğer boy ve halklarla mücadeleye girişmiş, bu mücadelelerden Tanrı'nın lütfu sayesinde başarı elde ederek çıkmış, ölecek durumdaki halkı diriltmiş ve besleyip doyurmuştur. Çıplak halkı giydirmiş, yoksul halkı zenginleştirmiş, az sayıda olan halkı çoğaltmış ve devletini güçlü olan diğer devletlerden daha da kudretli bir pozisyona erdirmiştir. Tüm bunlar bize gösteriyor ki hükümdar halkın refah, huzur ve geçimini her şeyden üstün tutmuştur. Bu durumu, halkın kağanın evlatlarından daha iyi beslendiğini dile getiren Bilge Kağan'ın sözleriyle ispatlamak mümkündür. Ayrıca Bilge Kağan'ın kendisi ve kardeşi Költigin'in olmaması durumunda; devlet ve millet için gayret sarf edip çalışmaları hâlinde Türk devleti ve Türk halkının var olmayacağını ifade eden sözleri yine ferdiyetçilikten uzak toplumsal kazanımı işaret eden bir yaklaşımdır. İşte yazıtlardan elde ettiğimiz bu veriler bize gösteriyor ki kağanın icraatları tamamen kamusal yarar çerçevesindedir.

Maslahatın, ferdi kazanımlar ya da ferdi şartlardan ziyade toplumsal şartların ve toplumsal kazanımların ön planda tutulduğu bir sosyal dinamik olduğundan bahsetmiştik. Orhun Yazıtlarında bu durumu, Bilge Kağan'ın kardeşi Költigin'i kaybettiğinde gösterdiği tavır ve davranışta bulmamız mümkündür. Kardeşi Költigin vefat ettiğinde Bilge Kağan eğer yas tutup ağlarsa ve kendi perişan bir hâlde görünürse idaresi altındaki halkın da ona bakarak perişan bir hâlde düşeceğini düşündüğünden kardeşine karşı duyduğu acıyı içinde yaşamış, içinden feryat gelse geri göndererek, gözünden yaş gelse buna engel olarak sırf halkı perişan olmasın, dağılmasın diye acısını içinde yaşamaya çalışmıştır. Bu durum halkın ve toplumun menfaati için kardeşine duyduğu acıyı bile Bilge Kağan tam anlamıyla yaşamadığına işaret etmektedir. Bu olay içtimai kazanımların ferdi şartların önüne geçtiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Toplum kazanımları için kişisel gayret ve çabaların izlerini vezir Tonyukuk'un sözlerinde de bulmak mümkündür. Siyasi bilgi ve tecrübeleri sayesinde II. Köktürk Kağanlığı döneminde İltiş Kağan ve Kapkan Kağan'a danışmanlık yapan Tonyukuk'un geceleri uyumadığını, gündüzleri oturmadığını, kızıl kanını akıtarak kara terini dökerek ölesiye, yitesiye çalıştığını, bu devlete ve bu millete hizmet ettiğini anlatan sözleri ve yine Tonyukuk'un "*İltiş Kağan kazanmasaydı, ben kazanmasaydım devlet de halk da olmayacaktı, biz kazandığımız için devlet devlet oldu; halk da halk oldu.*" sözleri maslahat/toplum yararı düşüncesinin tam anlamıyla dışı vurumudur.

Orhun Yazıtlarının muhtevasına bakıldığında yazıtlarda halkın huzur, güven, refah ve mutluluğu için sarf edilen çabanın, halkın geçim ve ihtiyaçlarının karşılanması için girişilen gayretin genel görünümüne ulaşmak mümkündür. Buradan hareketle şunu çok net söyleyebiliriz ki hükümdar olarak vazife üstlenmiş olan yöneticiler, yürütmüş oldukları faaliyetlerin ve gerçekleştirmiş oldukları her türlü icraatın akıbet ve hesabını bu bengü taşlar üzerindeki cümleler aracılığıyla halka duyurmaya çalışmışlardır. Bu sebeple muhatap alınan kitle halk ve halkın bir arada bulunduğu toplumun menfaatleri mevzu bahis olduğu için yazıtlarda maslahat/toplum yararını işaret eden cümlelere daha fazla rastlamak mümkündür. Maslahat/toplum yararı başlığı altındaki örnek cümle sayısının diğer madde başlarına oranla fazla olmasının sebebini de bu yaklaşımla izah edebiliriz.

7. SONUÇ

"*T'ou-kiue*" şeklinde çevrilmek suretiyle 6. yüzyılda Çin kaynaklarında isminin geçtiği görülen, savaşçı ve göçebe bir kültüre sahip olan Türkler, avcılık ve toplayıcılıkla başlayan ve zaman içerisinde çiftçilik ve yerleşik düzene geçiş şeklinde bir yaşam formatına sahip olmuşlardır. Dünyadaki insan toplulukları bu nokta üzerinden incelendiğinde milletleşme sürecini tamamlayabilme açısından bu geçişin bir belirleyici kriter olduğu düşünülebilir. Türkler Tanrı Dağları eteklerinde görüldüğü ve tarihi belgelere isimleri ve yaşantıları yansımaya başladığı andan itibaren boylar şeklinde bir teşkilatlanmanın içerisine girmişlerdir. Bilinen ilk Türk devleti olan Hunların hükümdarı Mete, Asya'da bulunan tüm Türk boylarını tek bayrak altında toplamayı başarmıştır. Yine Köktürkler hâkimiyetleri boyunca Yakut Türkleri ve Bulgar Türkleri hariç Asya'daki Türk asıllı boyları bir araya toplamak suretiyle bu boyların idaresini kendi tasarrufları altına almışlardır. Bu durum, bizlere Türk topluluğunun yığın olmaktan çıkıp siyasi ve sosyal düzende millet kimliğine eriştiğini göstermektedir. Orhun yazıtlarında Bilge Kağan'ın

halkına seslenirken sürekli kullandığı *Türk bodun* nidası millet olmanın en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Millet olmak ve bir arada millet ruhu ile yaşayabilmek ortak yaşam unsurlarının teşekkül etmesini sağlayacaktır. Din, dil, kültür, toprak bütünlüğü, ortak bir fikir dünyası, toplumsal işleyiş ve gelişimde ortak bir bakış açısı, sosyal ve siyasi menfaat ortaklığı, millet ruhunun ayakta kalması için toplumda var olan toplumsal dinamiklerdir. Türk çatısı altında toplanmış boyları bir arada tutan ve Türk kelimesinin sonuna *bodun* ifadesiyle o topluluğu yığın olmaktan çıkarıp onlara millet hüviyeti kazandıran bu dinamikler, Türklerin tarih sahnesinde görüldüğü o ilk zamandan günümüze kadar varlığını hissettirmiştir. Zamanımızda toplum dinamiği olarak siyasi ve sosyal düzenimizin şekillenmesinde adeta yapı taşı olan din, yasalara bağlılık, liyakat, istişare ve maslahat gibi toplum dinamikleri bu çalışmamızda ele alınmış, bu kavramların günümüz için sahip olduğu değer ve işleyiş, Orhun Yazıtlarındaki varlığı ve fonksiyonu ile karşılaştırılmış, şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Türkler tarih sahnesinde görüldüğü andan itibaren bir inanç sistemine sahip olmuşlardır. Türkler başlangıçtan günümüze kadar Animizm, Totemizm, Dinamizm, Budizm, Kamlık (Şamanizm) ve Gök Tanrı Dini, Maniheizm, Zerdüştilik, Hristiyanlık, Musevilik, İslamiyet dinlerine mensup olmuşlar ve bu dinlerin kaideleince hayatlarını sürdürmüşlerdir. Orhun Yazıtlarının oluşturulduğu dönemde Gök Tanrı inancına sahip Türklerin bazı dini kaidele ve inançlarının temel esasını oluşturan söylemler; Tanrı'nın mutlak güç sahibi olduğu, kâinatın ve kâinattaki varlıkların yaratıldığı ve yaratılanların yok olacağı ve yaratıcının da ebedî olacağı görüşü çerçevesinde İslam dininin temelini oluşturan Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerle örtüşmektedir. Bu durum da henüz İslam ile tanışmamış Türklerin İslam'la ilk temas edecekleri zamanda bu dine yakınlık göstermelerine vesile olacaktır. Tüm bu veriler ışığında günümüz Anadolu insanının sahip olduğu İslam'a ait bazı dinî inanışların özü ile Gök Tanrı inancının ilke ve söylemlerini mukayese ederek iki din arasındaki benzeşen ve örtüşen yanların varlığı tarafımızca tespit edilmiştir.
2. Türk devlet geleneği içerisinde üzerinde hassasiyetle durulan konulardan birisi yasa yapmak ve yasalara koşulsuz bir şekilde bağlı kalmaktır. Yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü anlayışı ilk Türk devleti olan Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan silsilede hiç değişmeden usulüne uygun bir şekilde anlaşılmış ve uygulanmıştır. Bugün yasalara bağlı kalmak ve yasalar çerçevesinde hayatını idame ettirmek her Türk devlet yöneticisi ve her Türk vatandaşının asli sorumluluklarından birisidir. Yasalara bağlı kalmak ve yasalar çerçevesinde toplum düzenini inşa etme hassasiyeti Göktürk devletinin temel yapı taşlarından birisi olmuş ve yasalar çerçevesinde devlet ve toplum hayatını düzenleme anlayışı Orhun Yazıtlarındaki söylemlerle de kayıt altına alınmıştır.
3. Eski Türk devlet geleneğinde ehliyet/liyakat devlet yönetiminde esas teşkil eden temel değerlerden birisidir. Eski Türklerde liyakat için kut inancı belirleyici bir unsur olarak kabul edilmiştir. Günümüzde ise ehliyet/liyakat Anayasanın ve Devlet Memurları Kanunu'nun bir işe yeterli olma esasını işaret eden maddelerince teminat altına alınmıştır. Günümüz Türk toplumunda ehemmiyetini hâlâ korumakta olan liyakat esası Göktürkler döneminde Orhun Yazıtlarına nakşedilecek derecede bir toplum dinamiği olarak varlığını hissettirmiştir.
4. Toplum dinamiklerinin en önemlilerinden birisi de ferdiyetçilikten uzak, toplum kazanımlarının ön plana çıkarılacağı maslahat anlayışıdır. Kişisel kazanımların sadece şahsı büyüteceği; fakat toplumsal kazanımların hep birlikte kalkınmaya esas olacağı maslahat düşüncesi Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk'un dilinden yazıtlarda özellikle vurgulanan konuların başında gelmektedir. Bu iki devlet adamının kendi şahsi iş ve çıkarlarını bir tarafa bırakarak rahatlarından feragat etmek suretiyle Türk toplumuna fedakârane sergilemiş oldukları hizmetler o dönemde maslahatın bir toplum dinamiği olarak devlet ve millet hayatındaki önemini ortaya koymaya yetmektedir.
5. İstişare, gerek ferdi gerekse toplumsal işlerin icrasında yanılı payını en aza indirmek amacıyla girilen sürecin kendisidir. Kişinin ya da toplumun kazanımı eğer bir yerde söz konusu ise

orada toplumsal bir dinamiğin varlığından bahsetmek mümkündür. Türk tarihine genel bir çerçeveden bakıldığında istişare kavramının gerek Arap dilinden alındığı şekli ve bunun türemiş biçimleriyle aynen kullanıldığını gerekse Türk diline özgü bir kelime ile karşılandığını görmekteyiz. Bu durum bize Türk toplumu içerisinde danışma ve fikir alışverişi gibi bir mekanizmanın tarihin her döneminde canlı tutulduğunu göstermektedir. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanının kendisine alanında uzman ve başdanışman sıfatıyla istişare yapabileceği kişiler atamış olması, çeşitli danışma kurullarının varlığı bu anlayışın bir sonucudur. Sadece devlet idaresinde değil sosyal anlamda birçok sahada danışma bürolarının kurulması ve sosyal çerçevede hizmet vermesi istişare mekanizmasının sosyal boyutunu resmetmeye yeterlidir. Bu çerçeveden bakılacak olursa bir toplum dinamiği olan istişare süreci, Orhun Yazıtlarında özellikle İltiş Kağan ile Bilge Tonyukuk'un ve Bilge Kağan ile Költigin kardeşlerin devleti yönetme esnasında sürekli canlı tuttukları bir mekanizma olarak Orhun Yazıtlarında kayda geçmiştir.

İlk Türk devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan Türk devlet geleneği içerisinde din, yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü, ehliyet/liyakat, istişare ve maslahat gibi toplum dinamikleri her dönem ve zamanda varlığını hissettirmiştir. Bu unsurların izlerini yazılı belgelerimizde gerek birebir gerekse satır arası okumalar yapmak suretiyle ortaya koymak mümkündür. Bu minvalde din, yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğü, ehliyet/liyakat, istişare ve maslahat başlığı altında ele aldığımız toplum dinamiklerinin varlığı ve kullanımları, Költigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı ve Tonyukuk Yazıtlarında tarafımızca tespit edilmiştir.

REFERENCES/KAYNAKÇA

a) Araştırma Eserleri ve Makaleler

- AÇIK, T. (2016). “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, Kırıkkale, s. 419-438.
- AHMETBEYOĞLU A. (2020). “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları”, Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, Cilt: 1, Sayı: 71, s. 29-50.
- AKAR, A. (2020). Bilge Tonyukuk Yazıtı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- AKAR, A. (2006). Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- AKCAN, A. (2020). “Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri”, MECMUA - Uluslararası Sosyol Bilimler Dergisi, ISSN: 2587-1811, Yıl: 5, Sayı: 10, s. 303-321.
- AKDEMİR, F. (2020). “İslâm Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu” İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 1581-1609.
- ALGÜL, A. (2017). “İzzüddîn b. Abdüsselâm’ın Maslahat Anlayışı”, EKEV Akademi Dergisi, Sayı: 69, s. 1-29.
- ALYILMAZ, C. (2005). Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Basım Yayın Dağıtım, Ankara.
- ASLAN, R. (2014). “İstişârenin Önemi ve Hz. Peygamber’in Uygulamalarından Örnekler”, ANEMON Muş Alparslan Ünvertesi Sosyal Blimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 223-241.
- AYDIN, E. (2019). Türklerin Bilge Atası Tonyukuk, Kronik Kitap, İstanbul.
- AYTÜRK, N. (2018). İslam’da Devlet Yönetimi Lider Yöneticiler, Astana Yayınları, Ankara.
- AYVERDİ, İ. (2016). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- BAGBY, İ. A. (2003). “Klâsik İslam Hukuku Teorisi’nde (Fıkıh Usulü’nde) Maslahat Meselesi”, (Çev.) HAS, Ş. S., Marife Dini İlimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 155-164.
- BAĞDATLI, Ö. (2007). Kutadgu Bilig’de Devlet ve Adalet İlişkisi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BAYAT, F. ve ALİYEVA ÇINAR, M. (2020). Eski Türkçe Sözlük, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- BEDİRHAN, Y. (2019). İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Eğitim Yayınevi, Konya.
- BENLİ, N. (2013). Eski Uygur Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin Yapı ve İşlev Bakımından İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BERKİ, A. H. (1979). 250 Hadis Terceme ve İzahı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, A. (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- CAN, M. (2010). Eski Uygur Türkçesinde İnkilemeler, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- ÇAĞRICI, M. (2013). “Yaratma”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 43, İstanbul, s. 324-329.
- DEMİR, Ö. ve ACAR, M. (2002). Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, İstanbul.
- DEMİREL, D. (2017). “Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri?”, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 16, Giresun, s. 425-450.
- DEVELLİOĞLU, F. (2013). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara.

- DİLER, K. İ. (2018). Kamu Personel Hukukunda Liyakat İlkesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- DİB (2020). Kur'an Yolu Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- DOĞAN, K. C. ve İNANKUL, H. (2021). "Demokrasi Kavramı Bağlamında Eski Türklerde İktidar, Bürokrasi Ve Divan Geleneği: Büyük Selçuklu Devleti Üzerine Bir Değerlendirme", Osmaniyeye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, Osmaniye, s. 91-108.
- DÖNMEZ, İ. K. (2003). "Maslahat", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 28, Ankara, s. 79-94.
- DUMAN, S. (2011). "İmam Gazzâlî'nin Maslahat Düşüncesine Katkıları", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 18, s. 9-32.
- ERGÜL, E. (2017). "Mevlânâ Perspektifinden Kamu Yönetiminde Liyakat ve Ehliyet İlkesi", Ombudsman Akademik, Yıl: 3, Sayı: 6, s. 79-105.
- EROĞLU, T. ve KILIÇ, H. Ç. (2010). "Türk İnançları ve İnanışlar", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 49, İstanbul, s. 749-770.
- ERSOY, R. (2002). "Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller", Milli Folklor, Yıl: 14, Sayı: 54, s. 86-101.
- GABAİN, A. V. (2007). Eski Türkçenin Grameri, (Çev.) AKALIN, M., TDK Yayınları, Ankara.
- GEZGİN, A. G. (2002). "Türk İslâm Devletinde Şûra", Türkler, Cilt V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- GÖKTÜRK, İ. (2020). "Temel Kaynaklardan Hareketle Türk Devlet Geleneğinde Meşruluğun Dayanakları" Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 2, Kahramanmaraş, s. 1079-1099.
- GÜLENSOY, T. (2011). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi, Cilt: II, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜNER, G. (2013). "Yarlıg "Buyruk, Emir, Ferman" Ve Yarlıka- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 8, Issue: 1, s. 1553-1560.
- GÜR, S. (2010). Kamu Yararı Kapsamında Kamusal Alan Olarak Transfer Merkezlerinin İncelenmesi – Bağcılar Meydanı Transfer Merkezi Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- GÜRBÜZ, F. (2019). İslâm, Düşün Yayıncılık, İstanbul.
- HARMAN, Ö. F. (2001). "Vahiy Geleneği İçinde İslam", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 23, İstanbul, s. 2-5.
- HIRA, A. (2014). "Ebu'l-Hasan El-Harakânî'nin Tasavvuf Anlayışında Fenâ Kavramı", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Kars, s. 169-185.
- KAFESOĞLU, İ. (2004). Türk Millî Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- KARA, M. (1995). "Fenâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 12, İstanbul, s. 333-335.
- KÂŞĞARLI MAHMUD (2013). Dîvânü Lügâti't-Türk (Çeviri), (Çev.) ATALAY, B., Cilt: I-III, TDK Yayınları, Ankara.
- KÂŞĞARLI MAHMUD (2013). Dîvânü Lügâti't-Türk (Dizin), (Çev.) ATALAY, B., TDK Yayınları, Ankara.

- KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin, TDK Yayınları, Ankara.
- KOCA, S. (2016). Türk Kültürünün Temelleri, Berikan Yayınevi, Ankara.
- KOÇAK MACUN, B. ve KURTLU, Y. (2018). “Kutadgu Bilig’e Göre Yönetici ve Nitelikleri”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 28, s. 60-96.
- MEB (1995). Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Cilt: I, MEB Yayınları, Ankara.
- NİŞANYAN, S. (2018). Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi, Liber Plus Yayınları, İstanbul.
- ONAY, İ. (2013). “İslamiyetten Önce Türklerde Ölüm Anlayışı ve Defin Yöntemleri”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 7, Gümüşhane, s. 232-244.
- ORKUN, H. N. (1987). Eski Türk Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZYETKİN, A. M. (2011). “Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar”, TTK Belleten, Cilt: 75, Sayı: 273, Ankara, s. 337-360.
- PAZARLI, O. (1993). Din Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SALTUKLU, Z. (2019). “Türklerin Devlet Anlayışı”, Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara, s. 1-12.
- SEYİTDANLIOĞLU, M. (2009). “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 45, s. 1-12.
- ŞİRİN, H. (2019). Kül Tigin Yazıtı Notlar, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- ŞİRİN, H. (2009). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Kömen Yayınları, Konya.
- TABAKLAR, Ö. ve KORKMAZ, F. (2020). Orhun Yazıtları, Kapı Yayınları, İstanbul.
- TDK (2010). Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara.
- TEKİN, T. (2003). Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul.
- TOMBALOĞLU, N. (2014). “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Kamu Yararı Kavramı”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı:1, s. 353-388.
- TÜMER, G. (1994). “Genel Olarak Din”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 9, İstanbul, s. 312-320.
- UĞURLU, S. ve YILMAZ, K. (2011). “Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre’den Örf’e Değişim”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic , Volume: 6, Issue: 2, s. 949-972.
- UZUNKAYA, D. (2020). Altun Yaruk Maitrisimit Ve Huastuanift Örneğinde Eski Uygur Metinlerinde İstem ve Bağımlılık, Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- YARAN, R. (2005). “Cüveyni Öncesi Makasid/Maslahat Söylemi”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 28/1, İstanbul, s. 93-123.
- YILMAZ A. H. (2016). “Türklerde Ölüm Anlayışının Çağdaş Türk Resminde Göstergibilimsel Açından İncelenmesi”, İdil Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 20, s. 249-274.
- YURDAGÜR, M. (1992). “Bekâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 5, İstanbul, s. 359-360.
- YUSUF HAS HACİB (2008). Kutadgu Bilig, (Çev.) ARAT, R. R., Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

EXTENDED SUMMARY

Human is a social entity. People live together because they have a social identity. Collective living process reveals some activity. These are the process of interaction and communication. People who influence each other in this process create some social rules. Thus, people no longer live by their own decisions, they have to live by the rules of society. This situation make people a part of society. People demonstrate their commitment to society through these rules.

Turks succeeded in becoming a social community and becoming a nation in a short time. It is possible to follow this situation of the Turks from their oral traditions and written documents. Turks have a rich social achievement in point of civilization and culture. It is possible to detect this situation in the oral narratives and written documents of the Turks.

In this study, we will try to determine the existence and use of the social dynamics in our first written document, the Orkhon Inscriptions, in the reference of the lines in the inscriptions, by focusing on definition, conceptual field, current place and function of some social dynamics such as religion, adherence to and rule of law, merit, consultation and community benefit which the Turks have. Through this study, we aim to reveal that these social dynamics existed in Turkish society even centuries ago and have had their effect on society as it is today.

Religion is a social institution that systematizes belief and worship of God, supernatural powers, and various divine beings. Religion reveals how people should worship God. Religion tries to regulate people's perception of life within certain rules. Nations have believed in one of the true or false religions throughout human history. From the first day of their existence to the present, Turks adopted some religions such as Buddhism, Shamanism, Kök Tengri belief, Manichaeism and Islam. Today, Turks in Anatolia have the Islamic faith. Some rules of the Islamic faith and the rules of belief in the Orkhon Inscriptions shows similarity within the framework of the creator's power and might, the creation of the earth, the sky and what is in between, and the concepts of extinction and eternity. This situation will emerge when the Orkhon Inscriptions are compared with the Qur'an. This similarity also conduce to the Turks to accept Islam.

Laws are rules that are regulated in the legal sense. Laws are regulated by persons or institutions that have the power to make laws throughout the history. Laws aimed to protect the rights of civil citizens or institutions and to regulate them within certain limits. The concept of law is known by names such as *törü* or *töre* in the period of the old Turks. Obeying the law is superior to individuals or institutions in the period of the old Turks. It is possible to detect in the orkhon inscriptions today's understanding of obeying the law. The state of obeying the law can be detected in all Turkish tribes throughout Turkish history. This situation has been determined by us in the Orkhon Inscriptions.

Merit is the state of giving a job to an expert. Merit is one of the basic elements that deeply affect societies throughout human history. If merit is ignored society degenerates, the state collapses, nations perish. It is possible to identify with the scriptures and the words of role models that shape society the importance of merit. Merit is now guaranteed by law. This principle was not neglected in the Old Turks. It is possible to detect traces of merit in the Orkhon Inscriptions.

Consultation means meeting, consulting, exchanging ideas. More accurate, clearer, non-negotiable information and opinions emerge through consultation. Therefore, consultation is important within the framework of human relations. It plays a major role in resolving personal or social conflicts, in improving the quality of work, in the fair and equitable distribution of rights. Consultation has been termed by different names such as *ayguç*, *sözleş-*, *kengeş*, *kingeş-* throughout Turkish history. Consultation is available from the upper part of society to the lowest part of society at the present time. The value given to consultation is also available in Old Turks. It is possible to detect this situation in the Orkhon Inscriptions.

Community benefit, is suitability for purpose. If we think in terms of social benefit we can define it as works that meet the needs of a society. Social gain is the protection of common interests for all. The benefit of society is not the benefit of the state, it is the benefit of the people. The concept of community benefit that is a social dynamic is possible to detect in the Orkhon Inscriptions.

From the first Turkish state to the Turkish Republic social dynamics such as religion, adherence to and rule of law, merit, consultation and community benefit have been seen in every period in the Turkish state tradition. It is possible to detect traces of these elements in our written documents, both literally and connotatively.

SONNOTLAR

- ⁱ Etimolojik tanımlamalar için bk. (Tümer, 1994: 312-316)
- ⁱⁱ Örnek ve ileri sürülen görüşlere destek mahiyetinde kullanılan ayetler ve mealleri (DİB, 2020) adlı eserden alınmıştır.
- ⁱⁱⁱ Metnin genelinde kullanılan Bilge Kağan, Költigin ve Tonyukuk Yazıtlarına ait Köktürk harfli metinlerin transkripsiyonu ve çevirisi için (Orkun, 1987); (Tekin, 2003); (Alyılmaz, 2005); (Aydın, 2019); (Şirin, 2019); (Akar, 2020); (Tabaklar ve Korkmaz, 2020) adlı eserlerden yararlanılmıştır.
- ^{iv} *"I. Köktürk Kağanlığı döneminde Bagatur Şad zamanında halkın yapılan savaşlardan ve toplumun kaldıramayacağı düzeyde uygulanan vergilerden şikayetçi olması, 627 yılında çok ağır geçen kış şartları sonucunda Köktürklerin hayvanlarının telef olması ve kutluk ve açlığın baş göstermesi Çin İmparatorunda hakanın günahları sebebiyle hakanın sahip olduğu kut'u kaybettiği fikrini doğurmuştur. Ayrıca II. Köktürk Kağanlığı döneminde 716 yılında İnel Kağan'a karşı Bilge ve Tonyukuk kardeşlerin yapmış olduğu ihtilalin temel dayanak sebebi de Tanrı'nın İnel Kağan'a vermiş olduğu kut'u geri alması ile ilişkilendirilmektedir."* (Akcan, 2020: 314)
- ^v Tekvin sıfatının konusu ve temellendirilmesi için bk. (Akdemir, 2020: 1603)
- ^{vi} Kut inancının Tanrı tarafından verilme ve geri alınması durumu için bk. (Ahmetbeyoğlu, 2020: 35-36)
- ^{vii} *"Köñül til oñay bolmasa kör kılık / Ol ildin kaçar kutka bolmaz yorık"* *"Beyin gönü, dili ve doğası düzgün olmazsa muthuluk o memlekette dolaşamaz, kaçır."* (Yusuf Has Hacib, 2008: 408-409)
- ^{viii} *sözleştimiz* ifadesinin "söyleşmek, müzakere etmek" anlamı için bk. (Can, 2010: 215)
- ^{ix} "Bilge" kelimesi yazıtlarda genellikle özel isim ya da akıllı, bilgili anlamına gelecek şekilde kullanılmaktayken Tonyukuk Yazıtı T1/B7'de "danışman" anlamında da kullanılmıştır. İlgili kelime özel isim ve akıllı, bilgili anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığında $B^2IL^2G^2A$ biçiminde tüm harfler gösterilerek yazılmış; danışman anlamına gelecek şekilde kullanıldığında ise $B^2L^2G^2S^2I$ biçiminde /i/ ve /e/ harfleri gösterilmeksizin yazılmıştır.